

3 - 4 / 2016

ntropoWebzin

OBSAH

STUDIE

Mocenské hry mezi výzkumníkem a informantem: Konceptualizace moci v analýze výzkumného rozhovoru	
Petra A. Beránková	53
Neuvěřitelné – vozíčkáři jezdí na kole, tančí nebo skáčou s padákem! Kolektivní sportovní aktivity vozíčkářů v létě 2015 a resocializace hendikepovaných prostřednictvím sportu	
Martina Henrichová	67
Temná strana krále kaktusů: Co MAXQDA neumí a co s tím dělat?	
Ondřej Hejnal	83
Zúčastněné pozorování a rozhovor v terénní praxi	
Marie Fritzová	95

ESEJE

Problematika výzkumu ukrajinské minority v Čechách a na Slovensku	
Tatána Součková	107
Obraz mateřství v 19. století	
Simona Pátková	113

ZPRÁVY

Zpráva z 12. mezinárodní studentské vědecké konference AntropoWebu „Antropologie a etika“	
Daniel Šlechta	119
Mezinárodní den archeologie v laboratořích Katedry archeologie a Katedry antropologie FF ZČU (15.10. 2016)	
Luboš Chroustovský – Jiří Chlevišťan	121

RECENZE

Jan Pohunek – Stíny mezi stromy: extravilán v současných pověstech (2015)	
Jiří Woitsch	123
Oldřich Kašpar – O červeném sportě a jiné současné pověsti a fámy z Mexika (2016)	
Ester Kolářová	125

CONTENTS

ARTICLES

Power shifts between interviewer and interviewee: Conceptualizing power strategies Petra A. Beránková	53
Unbelievable – wheelchair users ride a bike, dance or parachute! Collective wheelchair sports activities in summer 2015 and resocialization of handicapped people Martina Henrichová	67
The dark side of the king of the CAQDAS: What is MAXQDA not able to do and how should it be dealt with? Ondřej Hejnal	83
Participant observation and interviewing in practice Marie Fritzová	95

ESSAYS

The issue of research on Ukrainian minority in Czechia and Slovakia Taťána Součková	107
The image of motherhood in the 19th century Simona Pátková	113

BRIEF COMMUNICATIONS

Zpráva z 12. mezinárodní studentské vědecké konference AntropoWebu „Antropologie a etika“ Daniel Šlechta	119
Mezinárodní den archeologie v laboratořích Katedry archeologie a Katedry antropologie FF ZČU (15.10. 2016) Luboš Chroustovský – Jiří Chlevišťan	121

BOOK REVIEWS

Jan Pohunek – Stíny mezi stromy: extravilán v současných pověstech (2015) Jiří Woitsch	123
Oldřich Kašpar – O červeném sportěáku a jiné současné pověsti a fámy z Mexika (2016) Ester Kolářová	125

MOCENSKÉ HRY MEZI VÝZKUMNÍKEM A INFORMANTEM: KONCEPTUALIZACE MOCI V ANALÝZE VÝZKUMNÉHO ROZHOVORU

Petra A. Beránková

*Katedra sociologie, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova
petra.berankova@fsv.cuni.cz*

Power shifts between interviewer and interviewee: Conceptualizing power strategies

Abstract—The article introduces a conceptualization of power relationship between interviewer and interviewee in a qualitative research interview. The presented conceptualization is based on the semiotic triad (syntax, semantics, and pragmatics). For the purpose of analysing interviews, power is defined as an ability to influence and control one of these three dimensions of an interview. However, power relationships are not static; rather, they are dynamically negotiated within an interaction. Within this context, different types of power can be distinguished: (a) power over the rules of interaction (metapower); (b) agenda-setting power; and (c) positioning and othering of participants (i. e. dominance). The classification of different types of power can be used for further systematic investigation into possible power strategies. Showing samples of interviews with politicians, the authoress identifies several examples of power strategies (for instance, a change of rules, an opening of new topics, and “a wise advice”). She points out that these strategies themselves can produce meanings. The authoress also argues that reflecting power relationships within interviews can enhance the validity of research. It can also be helpful for better constituting a scenario and a framework of interviews, or for developing a researcher’s own performative strategy. This kind of reflexivity is also beneficial for thinking through ethical questions coupled with qualitative research.

Keywords—qualitative research; interview; power; power asymmetry; conversational analysis; reflexivity

ÚVOD

TENTO text vznikl jako vedlejší produkt víceletého výzkumu konstrukce české politické kultury (viz Grznár et al. 2014; Samec a Černá 2015; Grznár a Beránková 2016).¹ Při psaní polních poznámek a analýze sesbíraných dat jsme u rozhovorů s představiteli politických elit opakovaně naráželi na různé taktiky, jakými informanti chtěli demonstrovat svou mocenskou převahu, resp. vydobýt si silnější pozici v rámci specifické interakční situace výzkumného rozhovoru. Naráželi jsme ale i na situace, kdy se dotazovaní demonstrativně své moci zříkali. Kladla jsem si proto otázku, zda lze tyto taktiky nějak systematicky pozorovat a analyzovat. Kde všude lze v rámci výzkumného rozhovoru hledat moc? Čeho je vhodné si všímat? Na základě těchto otázek jsem začala pročitat metodologické reflexe jiných výzkumníků a dospěla jsem k závěru, že přístupy jednotlivých autorů se značně liší. Cílem tohoto textu je proto poskytnout čtenářům základní vhled do možných konceptualizací moci v rámci analýzy výzkumných rozhovorů a nabídnout jim orientační kompas pro reflexi vlastních rozhovorů.

Jedním z klíčových způsobů metodologické reflexe výzkumného rozhovoru je promýšlení rozhovoru jako situované interakce, kdy promýšlíme roli nejen dotazovaného informanta,

¹ Výzkum byl iniciován Miroslavem Grznárem a pod vedením Tomáše Samce podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze (projekt č. 1624414 A-SP).

ale také sebe jakožto výzkumníka, a zejména promyšlíme vliv vzájemné interakce na zaznamenané výpovědi. Výzkumný rozhovor tak chápeme jako interakci dvou aktérů, z nichž oba jsou představiteli určitého genderu, věku, sociální třídy, etnicity atd., což může vést k mocenským asymetriím během vzájemné interakce. Oba aktéři do situace vstupují v předem definovaných rolích (vypravěč/posluchač i tazatel/dotazovaný), zároveň se ale oba aktivně podílejí na podobě rozhovoru. Jejich role jsou sice už z podstaty výzkumného rozhovoru v mnoha ohledech nerovné, ale během rozhovoru se mohou proměňovat.

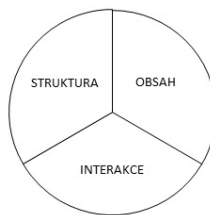
V tomto článku se zaměřuji na možné způsoby konceptualizace moci, které mohou být použity pro promyšlení výzkumné interakční situace. Ukáži, že mnohdy není možné jasně určit, kdo má větší kontrolu nad situací. Zatímco výzkumník zpravidla stanovuje téma rozhovoru, klade otázky, doptává se, interpretuje odpovědi, uzavírá rozhovor, informant následuje scénář rozhovoru a je výzkumníkem neustále hodnocen a posuzován. Na druhou stranu je výzkumník závislý na odpovědích svého informanta a informant se může rozhodnout, co výzkumníkovi řekne a co ne. Kromě explicitních a implicitních projevů dominance můžeme sledovat i projevy tzv. metamoci, tedy schopnosti měnit pravidla hry. Na příkladech rozhovorů s představiteli politických elit ukáži příklady možných strategií informantů, které dynamicky ovlivňují rozhovor jako takový. V závěru formuluji vlastní doporučení pro zvyšování výzkumnické reflexivity.

Jako socioložka pohlížím na výzkumné rozhovory primárně z pohledu kvalitativní sociologie. Věřím však, že mé metodologické reflexe mohou být inspirací i pro příbuzné obory, včetně sociální antropologie. V antropologickém výzkumu je rozhovor součástí komplexního spektra metod s cílem porozumět interním významům a kontextům v rámci zkoumané kultury či komunity, sociologie je však zaměřena spíše na konkrétní témata. Oproti antropologii tak sociologie považuje rozhovory za dostatečný nástroj ke zkoumání sociální reality a produkci vědeckého poznání. Ačkoliv se antropologie vyznačuje výraznou citlivostí ke kontextům výzkumných situací, z podstaty terénního výzkumu nemůže příliš kontexty mě-

nit, zatímco sociologické rozhovory se vyznačují střídáním kontextů, což umožňuje jejich srovnatelnost (Lamont a Swidler 2014, 159). Během izolovaných rozhovorů sice výzkumník nemůže získat natolik hluboký vhled do konkrétní situace, jako je tomu u dlouhodobého výzkumu v terénu, ale o to důležitější jsou metodologické reflexe výzkumných situací. Promyšlení sociologických rozhovorů, u kterých jsou určité metodologické otázky výraznější, může pomoci antropologickému výzkumu, kde jsou sice některé zde diskutované jevy méně výrazné, ale přesto významné.

VÝKUMNÝ ROZHOVOR JAKO INTERAKCE

V kontextu analýzy narativních rozhovorů existuje několik klasifikací možných přístupů. Hájek, Havlík a Nekvapil rozlišují hermeneutický, strukturalistický a interakcionistický přístup k analýze narativů. Hermeneutický přístup je zaměřen na významový obsah vyprávění, strukturalistický přístup sleduje skladbu vyprávění a interakcionistický přístup chápe vyprávění jako specificky sociálně situovanou aktivitu (Hájek, Havlík a Nekvapil 2012, 208). Rozlišení přístupů vychází z logiky klasického rozdělení sémiotiky na sémantiku, syntaxi a pragmatiku (Morris 1938, 21–22), přičemž tato triáda vymezuje všechny možné významové aspekty znaků (obsah, skladbu a použití, resp. interakci).

Obrázek 1: Sémiotická triáda (zdroj: autorka, s využitím Morris 1938, 21–22)

V obdobném duchu Halliday rozlišil tři metafunkce jazyka: tvorbu představ, tvorbu textu (dle gramatických pravidel) a zprostředkování interakce, přičemž na všech těchto třech úrovních je jazyk nositelem významu. Na každou výpověď, resp. narativ, tak můžeme pohlížet z těchto tří úhlů pohledu, tj. co se říká, jak se to říká a komu se to říká. Neboli, můžeme roz-

	Struktura	Obsah	Interakce
Morrisova sémiotická triáda	syntax	sémantika	pragmatika
Hallidayovy metafunkce jazyka	tvorba textu	tvorba představ	zprostředkování interakce
Přístupy k narativní analýze (Hájek, Havlík a Nekvapil)	strukturalistický přístup	hermeneutický přístup	interakcionistický přístup

Tabulka 1: Sémiotická triáda (zdroj: autorka, s využitím Morris 1938; Halliday 1973; Hájek, Havlík a Nekvapil 2012)

lišit obsah, strukturu a použití (Halliday 1973, 99). Jednotliví autoři se však liší v důrazu, jaký jednotlivým aspektům výpovědi přikládají (viz Mishler 1991, 74–75). V realitě se tyto tři sémiotické složky neustále prolínají a navzájem ovlivňují. I v případě, že se výzkumník soustředí jen na jednu z nich, měl by si být vědom zbylých dvou. Například při analýze obsahové stránky výpovědi by měl výzkumník zohledňovat i interakční kontext řečeného a strukturu analyzované výpovědi.

Promýšlení rozhovoru jako specificky situované interakce vychází z interakcionistického přístupu, který lze teoreticky ukotvit v Blumerově symbolickém interakcionismu, jehož tři hlavní premisy znějí: (a) „lidé jednají na základě významů, které pro ně věci/jevy mají“; (b) „významy věcí/jevů jsou odvozeny či vyplývají ze sociálních interakcí“; (c) „tyto významy jsou vyjednávány a modifikovány prostřednictvím interpretačních procesů, které lidé používají, když s danými věcmi/jevy přicházejí do styku“ (Blumer 1998, 2). Rozhovor jako formu interakce tak lze chápat jako prostor, kde jsou významy vyjednávány a modifikovány.

Výzkumný rozhovor jako předmět zkoumání

Výzkumný rozhovor² není jen výzkumným sociologickým nástrojem pro sběr dat, ale může být sám o sobě vnímán i jako objekt hodný sociologického zkoumání (Silverman 1973). Pokud promýšlíme rozhovor jako interakci, můžeme rozlišit několik specifitějších úhlů pohledu. Denzin pojímá rozhovor jako setkání, při kterém se oba zúčastnění pozorují. Každé takové setkání je tvořeno interagujícími osobami, interakční situací a souborem pravidel

či standardů chování (Denzin 1970, 133). V těchto prvcích můžeme opět nalézt zmíněnou sémiotickou triádu, kdy se můžeme zaměřit buď na samotný obsah interakce, nebo na strukturu a pravidla interakce, či na širší kontext.

Pokud se zaměříme na obsah řečeného, můžeme interakci pojímat jako specifický druh performance, kdy oba účastníci formulují své výpovědi s ohledem na druhého účastníka rozhovoru, kterého tak vnímají jako své publikum (Goffman 1956; Alexander 2011). Samotná performance pak vychází z toho, že informant se snaží přesvědčit svého posluchače o důležitosti řečeného (Riessman 1993, 20) a snaží se vzbudit dobrý dojem v rámci vlastní prezentace. Oba účastníci rozhovoru mají přidělené role, roli výzkumníka a roli informanta. „Účastníci ve snaze vést srozumitelný rozhovor aktivně demonstrují, kdo je výzkumník a kdo je informant.“ (Silverman 1973, 42) Informant je však postaven do pozice, kdy musí sehrát několik rolí zároveň. V závislosti na tématu rozhovoru se zpravidla snaží prezentovat jako člověk, který má k danému tématu co říci (jinak by zřejmě nesouhlasil s účastí na rozhovoru) a akcentuje relevantní role, které hraje v běžném životě. Do rozhovoru se promítají také charakteristiky účastníků. Poměňují se vůči sobě co do věku, genderu, etnicity, sociální třídy, různých forem kapitálu apod. (Aléx a Hammarström 2008), na základě čehož se mohou v rámci rozhovoru vůči sobě vymezovat (Schwalbe 2000), zdůrazňovat svou odlišnost a konstruovat symbolické hranice (Lamont a Molnár 2002).

Pro interakcionistický přístup je zásadní také konverzační analýza, která v první řadě zkoumá strukturu a proces sociálních interakcí (Sacks 1992). V širším pojetí jde o stu-

² V tomto článku výzkumným rozhovorem míním především převládající polostrukturovaný rozhovor.

dium lidských interakcí, v rámci nichž dochází k (re)konstruování sociální reality (Miller a Fox 2004, 41). Jedním z důležitých prvků konverzační analýzy pak je kontext situace, protože významy obecně jsou kontextuálně ukotveny (Mishler 1991, 117). Kontext výzkumného rozhovoru však není statický, spíše bychom mohli říci, že kontext je utvářen účastníky po celou dobu rozhovoru (Heritage 2004, 224).

V neposlední řadě je výzkumný rozhovor charakteristický ustálenými pravidly a obecně sdílenými očekáváními. Rozhovor je zpravidla tvořen sérií otázek a odpovědí, výpovědi informanta se nahrávají, otázky klade výzkumník, informant na ně odpovídá, výzkumník zahajuje interakci, uvádí témata rozhovoru a interakci ukončuje (Silverman 1973, 43–44). Do hry ale vstupují i další obecnější pravidla, jako je etiketa a oficiální zákony (v této souvislosti zejména zákon o ochraně osobních údajů). Na zkoumání rozhovorů jako interakcí tedy můžeme aplikovat různé úhly pohledu.

KONCEPTUALIZACE MOCI

Pojem *moc* se řadí mezi hůře definovatelné pojmy sociálních věd. Ačkoliv jde o pojem zcela běžný, existuje nespočet jeho definic. Většina autorů se proto raději přihlásí ke konkrétní definici nebo jen suše konstatuje, že „*moc* znamená různé věci pro různé lidi“ (Thornborrow 2002, 5) a představí vlastní kompilující přístup. Pro analyzování projevů *moci* ve výzkumných rozhovorech je však vhodné udělat si alespoň představu o možném rozsahu takových definic. Jednou z klasických definic *moci* je definice Maxe Webera, který pojímal *moc* (*Macht*) jako „pravděpodobnost, že účastník sociálního vztahu bude schopen prosadit svou vůli i navzdory případnému odporu“ (Weber 1978, 53). Z této tradice vycházejí další rozličné definice, které *moc* pojímají jako schopnost kontroly a většinou upřesňují, v jakých oblastech je možné vůli prosazovat a co vše lze kontrolovat, přičemž nemusí jít jen o aktivní a viditelné prosazení vůle, ale také o skrytější projevy *moci* ve smyslu nerozhodování (Bachrach a Baratz 1962). *Moc* může být pojímána např. jako schopnost jednotlivce ovlivňovat či kontrolovat druhé (tzv. *sociální moc*,

Dahl 1957), jako schopnost kontrolovat situaci (tzv. *situační moc*, Goodwin, Operario a Fiske 1998), kontrolovat pravidla hry (tzv. *metamoc*, Hall 1997), či nastolovat agendu (tzv. *agenda setting power*, Lukes 1974). V kontextu rozhovoru pak jde zejména o kontrolu nad situací a nad výstupy rozhovoru.

Konceptuálně odlišné je foucaultovské pojetí *moci*. Foucault definuje *moc* obecně jako mnohočetnost vztahů a zdůrazňuje, že *moc* je prakticky všude.³ Nelze ji však vlastnit, držet, získat či sdílet, protože to není věc, ale jde o integrální součást každého sociálního vztahu a vždy obsahuje nějakou intenci (Foucault 1978, 93). Pokud bychom podle Foucaulta měli *moc* něčemu připsat, byl by to diskurz, který určuje naše porozumění světu. Pro foucaultovské pojetí *moci* je také důležité, že *moc* je vnímána jako neviditelná, protože „*moc* je tolerovatelná pouze za podmínky, že maskuje značnou část sebe sama. Její úspěšnost se proto odvíjí od její schopnosti skrýt své vlastní mechanismy“ (ibid., 86).⁴ Každý výzkumník by si měl být vědom toho, že *moc* se realizuje skrze diskurz, ale v kontextu rozhovorů není reálné diskurzivní *moc* sledovat. Schůdnější je proto sledovat vyjevené *mocenské* praktiky, tedy například způsoby, jakými účastníci rozhovoru ovlivňují celou situaci nebo se vymezují vůči sobě.

³ V rozhovoru Haugaarda s Baumanem prvně jmenovaný identifikoval dvě tradice analýzy *moci*: (a) *moderní* pojetí *moci*, kdy je *moc* vykreslena jako pevná kategorie; (b) *postmoderní* pojetí *moci* (Foucault), v němž je *moc* chápána jako fluidní kategorie. Bauman naopak navrhuje tento posun vykreslovat jen za pomoci foucaultovských pojmů a upozorňuje na posun od panoptikální k synoptikální *moci*, což odpovídá posunu od pevné modernity k tekuté postmodernitě. Oba se však shodují na tom, že *moc* je reprodukována skrze kulturní nástroje (Bauman a Haugaard 2008).

⁴ Tuto schopnost *moci* však nelze přeceňovat, protože pokud by *moc* dokázala zcela maskovat své mechanismy, nemohl by Foucault psát o jejich praktikách. Spíše tak jde o varování, že sociální vědci nedokáží odhalit všechny aspekty a mechanismy *moci*. Jak ale Foucault demonstroval svým dílem, měli bychom se o to snažit. Ačkoliv se musíme smířit s tím, že všechny aspekty *moci* není možné odhalit, není nutné spolu s tímto vědomím rezignovat na výzkum *moci* jako takový. I když *moc* maskuje své mechanismy, je možné zkoumat její viditelné projevy.

Moc v kontextu výzkumného rozhovoru

Andrew Sayer doporučuje pojímat tyto dvě odlišné konceptualizace moci jako komplementární, nikoliv jako protichůdné přístupy (Sayer 2012, 181). Ačkoliv Sayer přiznává foucaultovskému přístupu k moci schopnost oprostit se od představy moci pouze jako centralizovaného jevu, který působí seshora dolů, navrhuje jej kombinovat s klasickým pojetím moci jako vzácného statku, který je nerovnoměrně rozdělen a lze jej připsat konkrétnímu člověku. Ať už ale zdroje moci přisoudíme diskurzům, či samotným subjektům, můžeme sledovat projevy a strategie dominance a kontroly u jednotlivých aktérů rozhovoru. Jinak řečeno, pokud se zaměříme na viditelné projevy moci, nemusíme nutně pátrat po jejích zdrojích.

Pro interakcionistickou perspektivu je typické pojímat *moc* jako kategorii, která není statická. Mocenské vztahy tak jsou utvářeny a vyjednávány v rámci samotného výzkumného rozhovoru (Haworth 2006; Aléx a Hammarström 2008; Anyan 2013). Pokud se podíváme na rozhovor jako na typizovanou interakci mezi dvěma aktéry s předem formulovanými rolemi, můžeme sledovat mocenské nerovnosti již v samotných konstrukcích těchto rolí, respektive v očekáváních, která tyto role nesou. Výzkumník zpravidla rozhoduje o tématu rozhovoru, klade otázky a doptává se, tedy má výraznou moc nad rámcem i obsahem samotného rozhovoru, zatímco informant se tématu přizpůsobuje a odpovídá na položené otázky. Dále můžeme zobecnit, že informant předává své vědění a informace výzkumníkovi, tedy na něj deleguje určitou moc. Tím, že výzkumník převádí řečené výpovědi do textové podoby (po vzoru Geertzovy poučky, že kultura je třeba pojímat jako soubory textů), a přistupuje k výpovědím jako k materializovaným předmětům, z informanta vytváří objekt určený ke zkoumání.

Výzkumník posléze sebraná data analyzuje, interpretuje, rekonstruuje význam řečeného a rozhoduje, co se stane s výsledky analýzy. Informant přitom zpravidla nad výstupy nemá kontrolu (této pravomoci se většinou vzdává podpisem informovaného souhlasu). Tuto nerovnost je vhodné mírnit tím, že výzkumník konzultuje své závěry s infor-

manty. Zpravidla však informanti nejsou zapojeni do procesu analýzy a nemají kontrolu nad kontextem, do jakého jsou jejich výpovědi (resp. interpretace jejich výpovědí) zasazeny. V metodologické literatuře proto převládá názor, že ve výzkumném rozhovoru se projevuje výrazná mocenská asymetrie ve prospěch výzkumníka (Mishler 1991, 117; Silverman 1973, 43–44). Tato asymetrie se projevuje i ve způsobu, jakým výzkumník o rozhovoru mluví: „můj informant“, „získat data“, „řídít rozhovor“ apod. Mishler navíc upozorňuje, že převládající anonymizace dat zbavuje informanta jeho hlasu. Výzkumník získá jeho příběh, ale použije jej pro vlastní záměry a dokontextualizuje jej, tedy příběh zbaví jeho identity (Mishler 1991, 125). V tomto případě je vhodné prodiskutovat s informantem, zda si přeje, aby jeho výpovědi byly anonymizovány, či nikoliv, a případně žádat o autorizaci citovaných výpovědí. Dále je vhodné konzultovat s informanty dílčí i finální výstupy výzkumu, aby se informanti mohli vyjádřit ke způsobu, jakým bylo naloženo s jejich výpověďmi.

S představou mocenské asymetrie výzkumník/informant však nesouhlasí zastánci foucaultovského pojetí moci, protože podle nich se moc nedá takto zploštit (Anyan 2013). Kromě mocenských nerovnováh vyplývajících ze samotných rolí výzkumníka a informanta si můžeme všimnout i dalších forem projevů moci. Autoři reflektující téma moci v rámci výzkumných rozhovorů si všímají různých mocenských aspektů a v podstatě se dá říci, že co autor, to jiná perspektiva. Najdeme tak metodologické reflexe různých subtémat, například vlivu institucionálních statusů účastníků rozhovoru (Haworth 2006), různých proměn role výzkumník/informant v průběhu interakce (Anyan 2013) či projevů vzájemného srovnávání a vlastního sebezařazení⁵ (Garcia a Hardy 2007; Alex a Hammarström 2008). Na základě srovnání jednotlivých autorů si můžeme utvořit představu o rozsahu tématu moci v kontextu výzkumného rozhovoru, ale jednotlivé přístupy nejsou snadno kombinovatelné, protože jsou ukotveny v odlišných konceptualizacích moci.

⁵ Původní anglický pojem „positioning“ je možná v tomto kontextu výstižnější.

	Struktura	Obsah	Interakce
Forma moci	určování pravidel (metapower)	nastolování témat (agenda setting power)	dominance
Zdroje moci	společenské postavení, institucionální zázemí	vědění, zkušenost	vzájemné srovnávání

Tabulka 2: Formy a zdroje moci (zdroj: autorka)

Tři úrovně projevů mocenských asymetrií

Současné metodologické diskuze reflektující mocenské vztahy v rámci výzkumnické situace si všímají různých aspektů moci.⁶ Moc v rámci rozhovoru pojímají mj. jako schopnost ovlivňovat pravidla interakce, nastolovat agendu, rozhodovat o výstupech, vnutit druhému svůj názor, kontrolovat výpovědi druhého, projevoval dominantní postavení. Jednotlivé konceptualizace projevů *moci* jsem pro účely promýšlení situace výzkumného rozhovoru roztřídila do tří větších skupin. Ukázalo se, že lze opět použít klasifikaci podle logiky struktura – obsah – použití, resp. interakční kontext. Lze tak konceptuálně rozlišit tři obecné formy moci. Moc jako schopnost: (a) ovlivňovat pravidla či kontext rozhovoru; (b) nastolovat témata či nové úhly pohledu (tj. agenda setting); (c) projevoval dominanci nad druhým v rámci dané interakce. Rozlišit můžeme také různé zdroje mocenské dominance. Moc může vycházet (a) ze společenského postavení (ve smyslu věku, genderu, třídy či rasy), institucionálního zázemí (tj. je strukturálně ukotvena); (b) z vědění či zkušeností (např. dochází k informační asymetrii); (c) ze vzájemného srovnávání, hodnocení (např. dochází k budování symbolických hranic či k reprodukci stávajících diskurzů).

Rozlišení těchto úrovní může být užitečné při systematické reflexi výzkumné situace, zejména pokud se interakce odehrává mezi dvěma aktéry s výrazně odlišnými charakteristikami (co do věku, genderu, institucionální příslušnosti apod.). Výzkumný rozhovor je jednak situován do určité předem vymezené konfigurace mocenských vztahů, ale zároveň jsou tyto vztahy v rámci interakce potvrzovány, aktualizovány či pozměňovány. Rozlišené úrovně

jsou v podstatě různými módy, v rámci kterých účastníci rozhovoru mohou ovlivňovat interakci a její výstupy. Představená typologie tak může pomoci strukturovat a systematizovat reflexi rozhovoru, a to nejen při následné analýze, ale i při přípravě a vedení rozhovoru. Do projevů moci spadají nejen slovní výpovědi, ale také další významotvorné jevy, jako je mlčení, neverbální komunikace, okolnosti předcházející rozhovoru apod.

MOCENSKÉ STRATEGIE INFORMANTŮ

Mocenské strategie byly sledovány na příkladu rozhovorů s politiky. Šlo o specifickou výzkumnou situaci, protože informanti byli zástupci politických elit, tedy disponovali symbolickou a institucionálně ukotvenou mocí (resp. moc vycházela z jejich stranické či volené funkce). Účastníci rozhovorů však souhlasili s rozhovory, tedy dobrovolně předávali své vědění, resp. své performance vědění, do rukou výzkumníků k přetvoření.⁷ Ke každé formě moci jsem vybrala několik příkladů možných strategií, jak účastník může ovlivnit rozhovor a změnit mocenskou rovnováhu v rámci interakce. Strategiemi je v tomto kontextu míněno rozpoznané jednání měnící sledovaný jev, nemusí však být předem promyšlené ani uvědomované.

Reflexe na úrovni struktury/kontextu

Na úrovni nastavení výzkumného rozhovoru je vhodné si všimnout několika jevů: kdo rozhoduje o místě a času rozhovoru, jakým způsobem jsou nastavena pravidla informovaného souhlasu, jak jsou podmínky rozhovoru vyjednávány, kdo ukončuje rozhovor apod. V rámci výzkumu jsme se setkávali s případy, kdy nám byl rozhovor na poslední chvíli odřeknut, například kvůli neplánovanému obědu s velvy-

⁶ Výzkumnou situaci můžeme analyzovat také z pohledu jednotlivých fází sběru dat a všimnout si mocenských konfigurací v rámci přípravy rozhovoru, samotného rozhovoru a následné analýzy (Anyan 2013).

⁷ Jedním z důsledků je i tento článek, v němž mohu použít výpovědi těchto informantů.

slancem, nebo byl rozhovor posunut na velmi pozdní hodinu. Ačkoliv nelze vinit informanty z nečestných záměrů, spíše jde o výsledek jejich časového vytížení, výzkumník je v takovém případě tím, kdo se musí přizpůsobovat, nebo rozhovor vzdát. Přizpůsobování se situaci však může být pro výzkumníka i přínosem. Například v situaci, kdy byl jeden náš rozhovor odložen na jedenáctou hodinu večerní (v daném případě poslanecká sněmovna jednala do jedné hodiny ranní), informant měl zřejmě pocit, že nám musí změnu času nějak vynahradit a věnoval nám poměrně dost času.

Pozornost je také třeba věnovat prostředí, kde interakce probíhá. Informanti volí hlavně prostředí, kde se běžně pohybují, v případě politiků to může souviset s demonstrací jejich pozice. V případě rozhovoru v hotelu, který jeden politik vlastní, jsme mohli pozorovat, jak personál hbitě plnil jeho příkazy. V případě kancelářů nám sekretářky nabízely občerstvení, v poslanecké sněmovně nás měli na starosti poslanečtí asistenti. Ve všech těchto případech byl samotným kontextem zdůrazňován status informanta jakožto vážené osoby. V případě kancelářů jsme měli možnost nahlédnout do „přirozeného prostředí“, často jsme si odnesli i letáček či rovnou autobiografii dotyčného. Na jednu stranu tak toto „přirozené prostředí“ zvýrazňovalo status daného informanta, na druhou stranu nám to umožnilo lepší vhled do jeho světa. Někdy se však stávalo, že se informanti chtěli setkat na neutrální půdě, zejména v kavárnách. Ačkoliv pak politici působili více jako „normální“ občané, zmíněný vhled do jejich světa nám tím byl odepřen.

Příklad č. 1 (struktura): Změna pravidla otázka–odpověď

V rámci rozhovoru byly analyticky zajímavé zejména změny v očekávaných pravidlech. Příkladem může být narušení očekávané sekvence otázka–odpověď, kdy dotazovaný začne sám klást otázky, a snaží se tak změnit pravidla hry. Takovou strategii lze mnohdy interpretovat jako rétorický obrat s cílem zdůraznit určitý význam řečeného, ale může jít také o záměrné testování výzkumníka či náznak, že výzkumníkova otázka není relevantní. V následujícím případě informant zřejmě demonstro-

val, že položená otázka není jednoduše zodpověditelná a zároveň chtěl otestovat, co mu odpoví výzkumník, pokud otázku obrátí zpátky k němu.

Výzkumník: „*Co pro Vás znamená být politikem?*“

Informant: „*A můžete mi říct, co je to ta politika? Já to totiž nevím.*“

Nejen, že dotyčný informant se vyhýbal otázce, co pro něj znamená být politikem, ale v další fázi rozhovoru dokonce přiznal, že v případě problémů spojených s jeho politickou kariérou má připravený záložní plán spočívající v návratu k původnímu povolání. V případě interpretace takových komunikačních strategií se proto jeví být zásadní kontext celého rozhovoru. Otázku obracel zpátky k výzkumníkovi, protože pro něj nebyla relevantní. Dotyčný informant se plně neidentifikoval s nálepkou politika a v případě, že byl otázkou manipulován k tomu, aby se vyjadřoval o tom, co pro něj znamená „být politikem“, otázku raději obrátil zpátky.

Příklad č. 2 (struktura): Dotazování výzkumníka za účelem získání informací

V jiném případě, kdy informant sám kladl otázku, šlo jednoznačně o snahu získat v rámci výzkumné situace nějaké užitečné informace o svých politických protivnících. V takovém případě se dotyčný snažil využít situaci, kdy je výzkumník obeznámen s výpověďmi dalších politiků.

Informant: „*A můžu se Vás teď taky na něco zeptat? Co Vám tak říkají moji političtí konkurenti?*“

Příklad č. 3 (struktura): Demonstrování (ne)zájem o výstupy

Zajímavé bylo sledovat, jak se informanti lišili co do zájmu o následný osud svých výpovědí. Zatímco někteří se aktivně zajímali o výstupy z výzkumu a doptávali se, „k čemu nám jejich příběhy budou“, jiní demonstrovali nezájem a rozhovory považovali za rutinní záležitost. Informanti, kteří se nezajímali o plánované výstupy z výzkumu, zdůrazňovali, že rozhovorů poskytují mnoho a že jsou na to zvyklí. Tento jejich postoj se bohužel zřejmě

promítl do jejich výpovědí, protože často používali nic neříkající vágní klišé, jaká používají ve volebních kampaních. Jako konstruktivní se ukázalo opětovné zdůraznění cílů výzkumu a podnícení motivace informanta, ale u některých i takové snahy ztroskotaly. V takovém případě se výzkumník musí smířit s tím, že dotyčný informant je ochotný podělit se pouze o svou „veřejnou tvář“, kterou je zvyklý ukazovat médiím. Nezájem o aktivnější účast na výzkumu je však třeba zohlednit při interpretaci dat, protože informant nebyl ochoten přistoupit na pravidla výzkumné hry.

Reflexe na úrovni obsahu

Co se týče obsahové stránky rozhovoru, informant nemusí být spokojen s vnuceným scénářem rozhovoru. V takovém případě se může pokusit vnést do interakce nová témata a obrátit pozornost výzkumníka k jiným záležitostem. Nastoluje tak vlastní agendu a snaží se přesvědčit výzkumníka o její důležitosti. V tomto směru se může také pokoušet výzkumníka přesvědčovat a vnucovat mu své názory. Ačkoliv se v takové situaci výzkumník snaží znovu získat kontrolu nad situací a buď se vrátit ke scénáři, nebo rozhovor úplně ukončit, i takovéto výpovědi, které nezapadají do připraveného scénáře, mohou být analyticky zajímavé.

Je otázkou, nakolik otevírání nových témat může být pro výzkumníka přínosem. Na jednu stranu informant může vnášet témata, která jsou pro něj osobně relevantní a umožní lepší interpretaci jeho dalších výpovědí, nebo upozorní výzkumníka, že kladené otázky nekorespondují s žitou realitou. Může ale také docházet k výraznému odbočení směrem, který pro výzkum není nijak přínosný. Výzkumník si musí být vědom, že scénářem rozhovoru spoluutváří obsah výpovědí. Zároveň musí reflektovat, zda odpovědi informanta se scénářem korespondují, nebo zda neubíhá k jiným tématům. V takovém případě je třeba se zamýšlet, proč to tak dělá. Zda jde o snahu učinit rozhovor smysluplným z hlediska významů, které jsou pro informanta důležité, nebo zda jde o snahu přesvědčit výzkumníka o nějaké vlastní pravdě či názoru, nebo prostě jen upozornit na téma, které je ve scénáři opomenuto a je relevantní i pro výzkum.

Z hlediska obsahu je zajímavý také tzv. efekt vypnutého diktafonu, kdy se informant po dobu rozhovoru vědomě kontroluje a opatrně formuluje každou větu, ale ve chvíli, kdy je rozhovor ukončen a diktafon vypnut, informant se rozpovídá a začne vyprávět věci, které jsou pro výzkumníka analyticky zajímavé. Možným řešením je v takovém případě co nejrychlejší doptání, zda by dotyčnému nevadilo, kdyby se diktafon znovu zapnul. Zpravidla rozpovídaný informant již zůstane rozpovídaným a rozhovor může pokračovat.

Příklad č. 4 (obsah): Otevírání nových témat

Typickým příkladem ovlivňování obsahu rozhovoru je vnášení nových témat mimo domluvený rámec rozhovoru. Na takové jednání je třeba citlivě reagovat, protože může jít o snahu vymanit se z tématu, které nadnesl výzkumník a které je pro informanta nedůležité a nezajímavé. V následujícím případě po dvouhodinovém rozhovoru (týkajícím se politické socializace dotyčného) měl informant potřebu vnést do rozhovoru téma, které je pro něj aktuálně relevantní a kterým se zabývá (regulace porodnosti). Ačkoliv dané téma zmiňoval již dříve, když představoval oblasti, kterými se zabývá, na konci rozhovoru měl potřebu toto téma ještě zdůraznit. Vzhledem k tomu, že v tu chvíli se již vyjádřil ke všem bodům, které byly pro výzkum podstatné, výzkumník se snažil dotyčného informanta zarazit. Po krátkém monologu na téma porodnosti jej proto upozornil, že dané téma je již mimo rámec výzkumu. Informant však pokračoval dál. V takový moment je třeba vyvážit snahu co nejvíc porozumět světu informanta a dát mu prostor pro autentičnost a spontánnost, na druhou stranu je třeba zohlednit nastavený rámec výzkumu. V následujícím případě měl dotyčný politik svou agendu, kterou se snažil vnést do výzkumu. Tuto snahu zdůraznil i tím, že výzkumníkovi po rozhovoru zaslal svůj text týkající se porodnosti. Na druhou stranu je však třeba zdůraznit, že výzkumník má mnohem větší kontrolu nad tématy a často informantům témata podstrkuje a svými otázkami je manipuluje k výpovědím, které jsou pro informanty nepřírozené. Informanti tak jsou vystaveni tomu, že odpovídají na otázky týkající se témat, která pro ně nejsou podstatná. Vnáše-

ním vlastních témat tak mohou tuto situaci upravovat.

Výzkumník: „*Tak děkuji za rozhovor, já myslím, že už jsme vyčerpali všechna možná témata.*“

Informant: „*Jo? No ještě ta porodnost. Jaký způsobuje výsledky? To je jedno, jestli cikán, nebo ne [...].*“

Výzkumník: „*To už jsme trochu odbočili [...].*“

Informant: „*Lidský práva, lidský práva! Já vždycky říkám, že náš svět zhyne na dodržování lidských práv. Tak prostě ta porodnost se musí zastavit. První úkol je zastavit tu porodnost [...].*“

Výzkumník: „*Aby mi nakonec ještě neušel ten vlak [...].*“

Příklad č. 5 (obsah): Zmatečné tékání mezi tématy

Extrémním příkladem nastolení nového tématu může být odvedení pozornosti ke zcela nesouvisejícím tématům. Ačkoliv to může být dáno čistě jen nepozorností či nedostatkem koncentrace informanta, přílišné oddálení od scénáře rozhovoru může narušit běh rozhovoru nejen pro výzkumníka, ale může vyvést z míry i samotného informanta. V takovém případě je třeba trpělivě se znovu doptávat na původní otázku, ale zároveň naslouchat argumentačním kotrmelcům, které mohou vygenerovat zajímavá témata, na která se dá později doptat.

Výzkumník: „*A jak jste tehdy prožíval ten 17. listopad?*“

Informant: „*Tehdy... Já jsem byl vlastně celkem mladej člověk. [...] Takže jsem to prožíval nějak tak, že budu moct nějakým způsobem bejt víc svobodnější. I když je pravda, že v tom věku jsem byl ještě takovej jalovej. Spíš ten sport mě zajímal, že jsem... Myslím si, že tedka, když jsou některý mladý... že jdou do politiky. To nevím, jestli bych já řekl. Moje manželka už se taky začíná etablovat, jako nevím... A zase ono pak ty maminky a tak dále... Něco bylo takhle v novinách, prostě ona si nějakým způsobem našla si nějaký ty témata, který jako fakt jako by tíží, a ne ty naše, protože oni se v tom... Já teda chodím do společnosti a tam přesně vidím, co ty lidi trápí. A ne, co vymyslí nějaký inteligentní, nějaký ty, který si najímají ty strany, ty firmy, který jim potom dělají ten*

marketing a tak dále. Tak to je absolutní nesmysl. Vždycky si říkám jako, když budete chtít stoupat, tak rozhodně nesmíte, nesmíte to vidět z pohledu toho intelektuála, musíte to vidět z úplně jinýho pohledu. Musíte se užít do té role těchletěch lidí. [...] Jsem zase odbočil. Ještě teda ten, ještě ten, ono to nějak s tím souvisí.“

Příklad č. 6 (obsah): Přesvědčování

Dalším příkladem, kdy se informant snaží v rámci rozhovoru získat prostor pro vlastní agendu, může být příklad, kdy se dotyčný snaží výzkumníka o něčem přesvědčit. To se nám přihodilo u jednoho bývalého politika, který rozhovor pojal jako příležitost obhajovat se vůči někdejší negativní kampani, která byla proti němu vedena v médiích. O své nevině a křivých obviněních dokázal mluvit dlouhé minuty a stočil celý rozhovor ke kauze, která ho stála politikou kariéru. Jednak nám dotyčný převyprávěl svou verzi celé kauzy a zároveň zdůrazňoval, že má čestné motivy, proč je veřejně aktivní doteď.

Výzkumník: „*Tak člověk se pak skoro ptá, proč si nedáte pokoj, protože vy jste veřejně aktivní docela doteď, jako jak to, že vás to neodradilo?*“

Informant: „*Tak proč Jan Hus neodvolal své učení a nechal se radši upálit? Podívejte, máte nějakou vizi, nějaký přesvědčení, nějaký pocit, že můžete svojí prací činit svět lepším. Tak prostě se vám stane, že dostanete po rypáku, že vás někdo nakopne, někdo vás praští po hlavě, ale pořád máte pocit, že stále je pořád co napravovat, pořád je co měnit, pořád co zlepšovat, pořád na nějaké nešvary upozorňovat.*“

Příklad č. 7 (obsah): Vágní a krátké odpovědi

Z pohledu výzkumníka mohou být problémem vágní odpovědi, které nepřinášejí nic zajímavého či nového, co by bylo hodno analýzy. Vágní a krátké odpovědi mohou značit nezájem informanta o dané téma, nebo celkově nezájem o celý výzkum. Výzkumník by měl na takovou situaci bezprostředně reagovat a snažit se namotivovat informanta třeba tím, že se zeptá na konkrétnější téma, o kterém se lépe hovoří. Vágní odpovědi totiž mohou značit i to, že informant nemá, co by k dané otázce řekl,

protože je například příliš abstraktní a odtržená od jeho světa. Jak ukazuje následující příklad, ani následné doptávání se po významu vágních odpovědí se nemusí osvědčit a může vést k začarovanému kruhu krátkých odpovědí. Přílišné doptávání navíc může v informantovi vzbuzovat dojem, že jde o výsledek, nebo že výzkumník není příliš bystrý. V takovém případě je lepší otázky zkonkretizovat a zeptat se na něco, o čem může informant plynuleji vyprávět. V případě následující otázky po osobním významu role politika mohla být následná vágnost odpovědi dána také tím, že informant nechtěl zabíhat do osobní roviny rozhovoru a omezil se na výpovědi, které je zvyklý formulovat pro média, protože je zvyklý na drobný pohled veřejnosti.

Výzkumník: „*Co pro vás osobně znamená být politikem?*“

Informant: „*Politika je příležitost prosazovat nějakou svoji představu, jak by měla společnost fungovat.*“

Výzkumník: „*Hm, hm. A jak by podle vás měla fungovat?*“

Informant: „*Dobře.*“

Výzkumník: „*Co to znamená ,dobře‘?*“

Informant: „*Měla by zajišťovat pro všechny lidi důstojné uplatnění.*“

Reflexe na úrovni interakce

Na úrovni interakce je častou strategií artikulované srovnávání a projevy dominance. V případě rozhovoru, kdy výzkumníky byli převážně mladí doktorandi, se několikrát objevilo explicitní konstatování informanta, že jeho konverzační partner je příliš mladý, tedy informant jej musí poučit o tom, jak to opravdu bylo. V takových případech mohlo dojít i na formulaci určité rady. Tím dotyčný dával najevo, že je zkušenější, tedy kompetentní se k danému tématu vyjadřovat.

Bez ohledu na věk výzkumníka, dochází v rámci interakcí k tomu, že informanti se snaží vymezit vůči jiným lidem na základě určitých charakteristik, zkušeností či příslušnosti k určité kategorii. Ačkoliv oni „druzí“ nemusí být přítomni u rozhovoru, figurují ve výpovědích jako referenční body, ke kterým se dotyční vymezují. Zároveň je v interakci stvrzována

identita informanta, kdy ve svých výpovědích zdůrazňuje hodnoty, které jsou pro něj důležité, a hodnoty, kterých si váží a staví na nich svou image. Významnou roli sehrává také diskurz, kdy informanti mohou sklouzávat k výrokům, které jsou jednoduše považovány za normální či momentálně populární. To se stávalo zejména v případech, kdy politici o sobě nechtěli hovořit jako o politicích a explicitně se vůči nálepce politika distancovali.

Příklad č. 8 (interakce): Rady moudrých

Klasickým příkladem, kdy se informant vymezuje vůči výzkumníkovi a se kterým se setkávají všichni studenti, je zdůrazňování vlastních zkušeností, které student kvůli nízkému věku nemůže mít. Takové „rady moudrých“ mohou indikovat důležité zkušenosti, na kterých informanti staví svou identitu. Z pozice výzkumníka to může být analyticky velice nosné a často může svou nezkušenost využít ve svůj prospěch, kdy se nechá informantem poučovat o „skutečném stavu věci“. Výzkumník může tuto strategii i explicitně přiznat tím, že otázku uvede například takto: „řekněme, že o daném tématu nic nevím“, čímž podnítí informanta, aby zdůraznil svůj vhled do tématu a své zkušenosti. Často ale k výpovědím založeným na zdůrazňování zkušenosti dochází samovolně kvůli nižšímu věku výzkumníka.

Informant: „*Vy jste ještě mladá, ale [...]. To vy jste nezažila.*“

Příklad č. 9 (interakce): Poučování

Podobným jednáním, jako jsou rady moudrých, je přímé poučování, kdy informant explicitně předpokládá, že výzkumník něco neví a cítí se být povinen jej poučit. Aniž by se výzkumníka zeptal, nakolik je s danou informací obeznámen, ihned začne poučovat. Otázkou pak je, nakolik takový informant bere výzkumníka vážně jako konverzačního partnera. S poučováním jsme se setkali ve specifické situaci, kdy jsme rozhovor vedli v páru a náš informant se s mým kolegou bavil jako se sobě rovným, zatímco ke mně se obracel jen v případě, že mi chtěl vysvětlit nějakou banalitu, jako například, že Babiš, o kterém zrovna hovořil, je ministrem financí. Zřejmě dotyčný informant nepovažoval politiku za ženskou záleži-

tost, a tedy mne nepovažoval za rovného partnera pro konverzaci o politice, nebo měl nějaké jiné důvody, které mi nejsou známy. V takovém případě jsou možné dvě strategie. Buď přistoupit na hru, že výzkumníka je třeba poučovat a se zájmem sledovat, o kterých věcech bude informant dále poučovat, nebo demonstrovat, že s danými věcmi je výzkumník obeznámen a dalšího poučování není třeba. Obě strategie mohou generovat odlišné typy výpovědí a obě mohou být analyticky zajímavé. Je proto na rozvaze výzkumníka, kterou si zvolí.

Příklad č. 10 (interakce): Vytváření „mocného já“

Zajímavé jsou také situace, kdy informant začne zdůrazňovat své určité kvality. Takové výroky mohou taktéž vypovídat o hodnotách, kterých si dotyčný váží a které považuje za důležité i při posuzování ostatních lidí. Zároveň je třeba vnímat tyto výroky v kontextu dalších výpovědí, kdy explicitně pozitivní hodnocení vlastní osoby může být argumentem pro následující vyprávění či legitimizaci určitého jednání. V následujícím případě šlo o legitimizaci politického angažmá. Dotyčný informant vykresloval svou osobu jako velice schopnou a kompetentní, aby zdůraznil, že je dobrým politikem.

Informant: „*Pak jsem začal dělat ekonomiku a řízení a vlastně v tom čtvrtým ročníku jsem vyhrál celostátní (svočku), mezinárodní (svočku), mezinárodní soutěže, ale se studenta klasické ekonomické škol a na jednu jsem na té veřejce byl zase bůh, že jo. Dodneška říkají, že tam nikoho takového neměli, že od té doby už se nikdo těch soutěží ani nezúčastnil, dostal jsem nějaký metál a mluvil jsem, že jo na promoci a tak dále.*“

Významotvornost mocenských strategií

Výše zmíněné příklady jsou jen střípkem možných strategií, které můžeme sledovat. Všechny však jsou významotvorné. Na úrovni struktury může rozeznatá strategie informanta značit jeho nespokojenost s nastaveným rámcem rozhovoru. To může být pro výzkumníka signálem, že současné nastavení interakce není pro informanta přirozené. Nemusí se třeba cítit dobře v pozici zpovídaného člověka. Pokud začne sám klást otázky, může jít i o tak-

tiku testování výzkumníka, nakolik je profesionální a ustojí takovou změnu situace. Každé snaze o změnu pravidel bychom měli věnovat pozornost a ptát se po jejím významu. Na úrovni obsahu může informant vnášet vlastní témata či odlišné úhly pohledu na témata nastolená výzkumníkem. Taková taktika vypovídá o tom, že pro informanta jsou některá témata opravdu důležitá, a pokud bychom je opomenuli, mohlo by dojít k dezinterpretaci jeho výpovědí. Na úrovni interakce pak můžeme mj. sledovat, jaké hodnoty jsou pro daného člověka důležité, když se srovnává s jinými. Takové strategie je třeba interpretovat stejně, jako jsou interpretovány konkrétní obsahy výpovědí. Významy v rozhovorech totiž nejsou vytvářeny jen tím, co informanti říkají o tématu výzkumu, ale i ostatními výpověďmi, které s výzkumem zdánlivě nemusí souviset, nebo způsoby, jak reagují na otázky či na výzkumníka.

MOŽNÉ VÝZKUMNICKÉ STRATEGIE

V rámci reflexe rozhovorů je třeba promýšlet také svou vlastní roli výzkumníka a své vlastní strategie. V tomto ohledu je zásadní výzkumnická reflexivita (Mauthner a Doucet 2003). V rámci ní jsou důležité i polní poznámky a zapsané bezprostřední reakce výzkumníka, protože z přepsaného rozhovoru nepoznáme vše. V zájmu co nejvyšší reflexivity musíme vyhodnotit i jiné věci než ty explicitně řečené (Mishler 1991, 37). Zároveň by měl výzkumník vzít v úvahu vlastní hodnoty, přesvědčení a vědění. Ty mohou do určité míry ovlivnit scénář rozhovoru i dojem, jaký v informantovi vzbudí.

Promýšlení mocenských vztahů otevírá další metodologické otázky, jako je etická otázka, jak a nakolik sdílet výsledky výzkumu s vlastními informanty a zda jim dát šanci zasahovat do analýzy dat (Hadass, Karnieli-Miller a Neumann 2011). Výzkumník by si měl být také vědom dominantní pozice, kterou mu vytváří strukturální nastavení rozhovoru. Měl by proto také reflektovat skutečnost, že má moc zneužít výpovědi informantů a zacházet s nimi jako s anonymními objekty (Aléx a Hammarström 2008, 170; Mishler 1991, 124). Výzkumník by si měl být také vědom, že způsob,

jakým nastavuje scénář rozhovoru, do značné míry ovlivňuje výsledky. Sám výzkumník se tak do značné míry podílí na vyjednaných významech (Grindsted 2005).

Vědomí možných strategií informanta podněcuje úvahy o vlastních strategiích výzkumníka. V rovině struktury by měl výzkumník např. promýšlet vliv scénáře na průběh rozhovoru, v rámci obsahu by se měl snažit nemanipulovat informanta do témat, která mu nejsou úplně vlastní, a v rámci interakce by měl zvážit, jak bude vůči informantovi vystupovat. V tomto případě může vědomě sehrát vlastní performanci. V případě rozhovoru vedeného studentkou se nabízí hraná role naivní nezkušené studentky, která chce být poučena. Taková strategie může motivovat informanta, aby se více rozpovídal a vysvětlil i zdánlivě banální jevy, což může být užitečné, protože právě jevy, které jsou brány za samozřejmé, bývají z hlediska analýzy těmi nejzajímavějšími. Výzkumník se však v tomto ohledu musí vyrovnat s otázkou, zda je takové klamání informanta etické. Ve zmíněných rozhovorech jsem osobně postupovala zpravidla tak, že jsem tuto roli „naivky“ nadnesla jako hypotetický předpoklad ve stylu „předpokládejme, že o daném tématu nic nevím“. Management dojmů je však důležitý ve více ohledech. Například Denzin se domnívá, že kvalitně provedený výzkumný rozhovor je podmíněn rovností obou zúčastněných. Dojem rovnosti je třeba navodit i v případě znatelné společenské nerovnosti mezi výzkumníkem a informantem (Denzin 1970, 136).

ZÁVĚR

V tomto textu jsem se pokusila aplikovat sémiotickou triádu (struktura/obsah/interakce) pro účely promýšlení mocenských vztahů v rámci výzkumného rozhovoru. Moc v kontextu analýzy rozhovorů doporučuji definovat jako schopnost ovlivňovat zmíněné tři dimenze rozhovoru (tj. strukturu/obsah/interakci), ale zároveň přihlížet k dynamičnosti vztahu výzkumník/informant, protože moc není statickou kategorií, ale je spíše vyjednávána v rámci interakce. Doporučuji tedy kombinovat Weberovo pojetí moci jako osobní schopnosti s foucaultovskou představou o fluidnosti

moci. V rámci této konceptualizace pak můžeme sledovat mocenské strategie účastníků, tj. intencionální taktiky k prosazení vlastní vůle, resp. snahy o ovlivnění jedné ze tří dimenzí rozhovoru. Ačkoliv se moc zpravidla explicitně neprojevuje, můžeme v rámci analýzy výzkumného rozhovoru sledovat její konkrétní projevy. U těchto projevů bychom se měli ptát po jejich významech, protože mohou být relevantní pro výsledky daného výzkumu.

Promýšlení mocenských vztahů v rámci rozhovoru může jednak zvýšit reflexivitu výzkumníka, ale také mu může pomoci lépe promýšlet scénář či zarámování rozhovoru a promyslet vlastní performativní strategii. Výzkumník by si měl být také vědom toho, že struktura výzkumných rozhovorů vytváří asymetrický vztah mezi ním a informantem, protože výzkumník v rámci instituce výzkumného rozhovoru má primární právo klást otázky, analyzovat data a využívat je k vlastním zájmům. Vědomí této skutečnosti otevírá řadu etických otázek, které nejsou banální, ale je třeba je dále promýšlet. V textu jsem představila možné mocenské strategie informantů, šlo však pouze o ilustrativní příklady. Představená konceptualizace moci by tak mohla dále sloužit k odhalení dalších možných strategií.

Představená typologie tří rovin reflexe rozhovorů může být návodná při promýšlení výzkumné situace. V rámci každé ze zmíněných rovin lze formulovat otázky, které podnítí reflexi rozhovoru. V rovině struktury rozhovoru se například výzkumník může sám sebe ptát, kdo u rozhovoru rozhodoval o časové náročnosti rozhovoru, kdo tematizoval otázku délky trvání rozhovoru, kdo a jak rozhodoval o místě a podmínkách rozhovoru, jak se informant stavěl k informovanému souhlasu, zda byl tok rozhovoru otázka–odpověď plynulý, zda informant neporušil nějaká nepsaná pravidla rozhovoru, nakolik se informant zajímal o výstupy z výzkumu a zda výzkumník dostatečně vysvětlil výzkumný záměr a přínos účasti na výzkumu apod. V rovině obsahu je možné sledovat, jaká témata vnášel do rozhovoru sám informant, a promýšlet důvody, proč tomu tak mohlo být, dále zda byl informant ve svých výpovědích konzistentní, zda nepozorně netékal mezi tématy, zda se dokázal plynule rozpovídat nebo zda se neuchyloval k vágním a krát-

kým odpovím, zda rozhovor nepojímal jako příležitost k přesvědčení výzkumníka o určité pravdě či zda se nezměnil obsah výpovědi po vypnutí diktafonu. V rovině interakcí by si měl výzkumník všimnout zejména způsobů, jakými se informant vymezuje vůči samotnému výzkumníkovi, ale také vůči ostatním lidem, určitým kategoriím, a jak konstruuje svou vlastní identitu a jaké charakteristiky své osoby považuje za důležité. Všechny tři roviny spolu samozřejmě souvisejí a jejich konstelace mohou ovlivnit celý rozhovor.

Věřím, že kladení takovýchto otázek může být užitečné při vedení polních poznámek z výzkumu a může pomoci interpretovat konkrétní výpovědi, ale zároveň tyto otázky mohou pomoci při vytváření vlastní výzkumné strategie, včetně zlepšování vlastních dovedností vedení rozhovoru a bezprostředních reakcí. A za třetí tyto otázky slouží k promýšlení pozice výzkumníka v rozhovoru, protože jej upozorňují na etické problémy spojené s rozhovory, včetně jeho moci manipulovat výpověďmi. Rozhovor je totiž mimo jiné soubojem o významy. A aťkoliv se výzkumník snaží co nejvíce porozumět informantům, vždy nakonec moc interpretovat výpovědi leží v jeho rukou.

ZDROJE PODPORY

Tento text vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu SVV 2016 č. 260339.

POUŽITÉ ZDROJE

- Aléx, Lena a Anne Hammarström. 2008. „Shift in Power during an Interview Situation: Methodological Reflections Inspired by Foucault and Bourdieu.“ *Nursing Inquiry* 15 (2): 169–176.
- Alexander, Jeffrey C. 2011. *Performance and Power*. Cambridge: Polity.
- Anyan, Frederick. 2013. „The Influence of Power Shifts in Data Collection and Analysis Stages: A Focus on Qualitative Research Interviews.“ *The Qualitative Report* 18: 1–9.
- Bachrach, Peter a Morton S. Baratz. 1962. „Two Faces of Power.“ *American Political Science Review* 56 (4): 947–952.
- Bauman, Zygmunt a Mark Haugaard. 2008. „Liquid Modernity and Power: A Dialogue with Zygmunt Bauman.“ *Journal of Power* 1 (2): 111–130.
- Blumer, Herbert. 1998. „The Methodological Position of Symbolic Interactionism.“ In *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Herbert Blumer, 1–60. Berkeley: University of California Press.
- Denzin, Norman K. 1970. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Chicago: Aldine Pub.
- Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality*, Volume I: An Introduction. New York: Pantheon Books.
- Garcia, Primo a Cynthia Hardy. 2007. „Positioning, Similarity and Difference: Narratives of Individual and Organizational Identities in an Australian University.“ *Scandinavian Journal of Management* 23 (4): 363–383.
- Goffman, Erving. 1956. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh.
- Goodwin, Stephanie A., Don Operario a Susan T. Fiske. 1998. „Situational Power and Interpersonal Dominance Facilitate Bias and Inequality.“ *Journal of Social Issues* 54 (4): 677–698.
- Grindsted, Annette. 2005. „Interactive Resources Used in Semi-structured Research Interviewing.“ *Journal of Pragmatics* 37 (7): 1015–1035.
- Grznár, Miroslav a Petra A. Beránková. 2016. „Narratives of Crises and Conversational Repertoires: Political Culture in the Czech Republic.“ *French Journal For Media Research* 5.
- Grznár, Miroslav, Petra A. Beránková, Lucie Černá a Tomáš Samec. 2014. „Politická kultura v narativě: Kulturní repertoáry vztahování se k současné politice.“ *AntropoWebzin* 3–4: 139–150.
- Hadass Goldblatt, Orit Karnieli-Miller a Melanie Neumann. 2011. „Sharing Qualitative Research Findings with Participants: Study Experiences of Methodological and Ethical Dilemmas.“ *Patient Education and Counseling* 82 (3): 389–395.
- Hájek, Martin, Martin Havlík a Jiří Nekvapil. 2012. „Narativní analýza v sociologickém výzkumu: Přístupy a jednotící rámec.“ *Sociologický časopis* 48 (2): 199–223.
- Hall, Peter M. 1997. „Meta-Power, Social Organization, and the Shaping of Social Action.“ *Symbolic Interaction* 20 (4): 397–418.
- Halliday, M. A. K. 1973. *Explorations in the Functions of Language: Explorations in language study*. London: Edward Arnold.
- Haworth, Kate. 2006. „The Dynamics of Power and Resistance in Police Interview Discourse.“ *Discourse & Society* 17 (6): 739–759.
- Heritage, John. 2004. „Conversational Analysis and Institutional Talk.“ In *Qualitative Research*, ed. David Silverman, 222–245. London: Sage.
- Kelly, John D. 2010. „Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.“ In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, ed. John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell a Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, Michele a Virág Molnár. 2002. „The Study of Boundaries in Social Sciences.“ *Annual Review of Sociology* 28: 167–195.

Lamont, Michele a Ann Swidler. 2014. „Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing.“ *Qualitative Sociology* 37: 153–171.

Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View*. London: Macmillan.

Mauthner, Natasha S. a Andrea Doucet. 2003. „Reflexive Accounts and Accounts of Reflexivity in Qualitative Data Analysis.“ *Sociology* 37 (3): 413–431.

Miller, Gale a Kathryn J. Fox. 2004. „Building Bridges: The Possibility of Analytic Dialogue between Ethnography, Conversation Analysis and Foucault.“ In *Qualitative Research*, ed. David Silverman, 35–55. London: Sage.

Mishler, Elliot G. 1991. *Research interviewing: Context and narrative*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Morris, Charles W. 1938. *Foundation of the Theory of Signs*. Chicago: University of Chicago Press.

Riessman, Catherine K. 1993. *Narrative Analysis*. Newbury Park, CA: Sage.

Sacks, Harvey. 1992. *Lectures on Conversation*, Volume 1. Oxford: Blackwell.

Samec, Tomáš a Lucie Černá. 2015. „Na stejné lodi, ale na kapitánském můstku: Jak čeští politici konstruují symbolické hranice.“ *Naše společnost* 13 (2): 3–11.

Sayer, Andrew. 2012. „Power, Causality and Normativity: A Critical Realist Critique of Foucault.“ *Journal of Political Power* 5 (2): 179–194.

Schwalbe, Michael, Sandra Godwin, Daphne Holden, Douglas Schrock, Shealy Thompson a Michele Wolkomir. 2000. „Generic Processes in a Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis.“ *Social Forces* 79 (2): 419–452.

Silverman, David. 1973. „Interview Talk: Bringing off a Research Instrument.“ *Sociology* 7 (1): 31–48.

Thornborrow, Joanna. 2002. *Power Talk: Language and Interaction in Institutional Discourse*. Harlow: Longman.

Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkeley: University of California Press.

NEUVĚŘITELNÉ – VOZÍČKÁŘI JEZDÍ NA KOLE, TANČÍ NEBO SKÁČOU S PADÁKEM! KOLEKTIVNÍ SPORTOVNÍ AKTIVITY VOZÍČKÁŘŮ V LÉTĚ 2015 A RESOCIALIZACE HENDIKEPOVANÝCH PROSTŘEDNICTVÍM SPORTU

Martina Henrichová

*Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
HenrichovaM@seznam.cz*

Unbelievable – wheelchair users ride a bike, dance or parachute! Collective wheelchair sports activities in summer 2015 and resocialization of handicapped people

Abstract—My study concerns issues dealing with the social rehabilitation of people with spinal cord injuries. I want to show that disability still remains a taboo for many people. The greatest barriers facing disabled people are prejudice, discrimination and social isolation. This is largely caused by the media representation of disability, which is often stereotypical and one-dimensional. I presume that sport is a very good means of returning to active life. It also has a great influence on physical, psychological and social health. The positive images of athletes with disabilities can change the stereotypes of disability in the media and in film, as well as the perception of disability by the public. I work with my own experience – since 2013 I have been a quadriplegic, and sport (especially dancing) helps me with physical and social rehabilitation. My research has a quantitative and qualitative part. Materials were collected on my own, with the help of informants at the sports courses of Centrum Paraple and Sportovní klub vozíčkářů Praha. In the quantitative part, I am interested in statistical information regarding gender, age, diagnosis, etc. The qualitative part deals with personal assistance during the courses and the relationship between assistant and wheelchair user.

Keywords—spinal cord injury; wheelchair user; paraplegic; quadriplegic; resocialization; outdoor sports activities; wheelchair dancing; personal assistance

ÚRAZ nebo nemoc, která člověka upoutá na invalidní vozík, je obrovský zásah do života. Trvá určitou dobu, než se s tím jedinec nějakým způsobem vyrovná, jak po zdravotní, tak po psychické stránce. Velké množství vozíčkářů¹ má pak problémy znovu se začlenit do společnosti, najít si zaměstnání, založit rodinu apod. „Největší překážkou v tom, aby se člověk plně zapojil do společenského života, nejsou jeho tělesné vady, nýbrž předsudky, obav a nedorozumění, které s nimi společnost spojuje.“ (Murphy 2001, 95) Totéž potvrzuje např. Marie Vágnerová ve svých skriptech *Psychologie handicapu*: „Častěji se u postižených setkáváme také s obtížemi v sociálním styku, s malou sociabilitou. Už jsme se zmiňovali o technice izolace, která jako způsob řešení problémů ve styku s okolím může vést až ke vzniku sekundární introverze jako cíleného uzavření se do sebe, které chrání proti příliš zraňujícím či náročným kontaktům.“ (Vágnerová 1992, 41) V situaci náhlé změny zdra-

¹ Přesto, že výraz „vozíčkář“ zahrnuje různé diagnózy, já jej v textu používám pro lidi se získaným poškozením míchy.

votního stavu nemá člověk možnost adaptace. Jedním z nejnáročnějších tlaků na psychiku v době úrazu, který vede k získanému postižení, je okamžitý a nepředpokládaný přechod ze zdraví v nezdraví. Ten doprovází i funkční nedostatečnost a odlišnost vzhledu, a tím i sociálního statusu (Novosad 2011, 114). Přispívají k tomu i všudypřítomné architektonické bariéry. Jinými bariérami, které komplikují návrat do aktivního života, mohou být nedostatek financí, chybějící rodinné zázemí, dopravní nedostupnost místa bydliště aj. Mnoha vozíčkářům se však podaří zcela znovu začlenit do společnosti a žít plnohodnotný život zahrnující i nejrůznější sportovní aktivity. Zkoušejí sporty, které před úrazem ani neznali. Nebojí se adrenalinových zážitků, jako je paragliding nebo několikasetkilometrové cesty na handbiku.² Mezi českými vozíčkáři máme i několik úspěšných paralympioniků.

Běžná populace má o hendikepovaných často zkreslené představy. O tom svědčí i způsob, jímž jsou hendikepovaní prezentováni v médiích. Často se setkáváme s titulky, které téměř heroizují hendikepované, když provozují aktivity pro ostatní lidi naprosto běžné. Těto problematice se ve své publikaci *Problém tělesnosti u hendikepovaných osob z hlediska filozofie výchovy* věnuje také Libor Novosad. Podle něj „[p]řes veškeré humanizující tendence zůstává vztah společnosti k lidem s postižením v mnohém velmi ambivalentní, resp. protikladný. Je typický uvědomováním si toho, že postižení jako soubor vnějších znaků člověku neubírá na jeho hodnotě, potřebnosti a důstojnosti – na straně jedné – a obavami či předsudky, ovlivňujícími vzájemnou koexistenci – na straně druhé“. Novosad upozorňuje, že toto je patrné z novinových titulků prezentujících organizace nebo jednotlivce, kteří pracují ve prospěch lidí s postižením. Místo toho, aby se tyto organizace prezentovaly jako jejich partneři, přistupují k nim s „určitou nadřazeností těch, kteří konají něco šlechtěného“. Titulky typu „I tělesně hendikepovaní se mohou rekreovat“, „Vozíčkáři budou sportovat“, „Mentálně postižení ve škole“ apod. (Novosad 2002, 100),

i když jsou myšleny pozitivně, mohou hendikepované spíše urážet.

Problematice prezentace postižení v médiích a každodenní zkušenosti běžné populace s postižením se věnují také mnozí britští a američtí autoři v souvislosti s Paralympijskými hrami v Londýně roku 2012. Studie autorů Bournemouthské univerzity ukazuje, že pro značnou část společnosti postižení stále zůstává tabu. Největší bariéra, které dnes postižení čelí, jsou předsudky, diskriminace a sociální izolace. To je částečně způsobeno přetrvávajícím medicínským modelem, který postižení popisuje jako něco problematického a nutného nápravy, a částečně mediálním modelem, který postižené prezentuje jako nebohé oběti, které jsou „zranitelné“ a „divné“. Tento diskurz „odlišnosti“ produkuje společnost rozdělenou na „my“ a „oni“. Převážná část prezentace postižených v médiích je autory kritizována jako zjednodušující, hrubá a jednodimenzionální, ukazující postižené jako slabé. Nejčastěji používané stereotypy prezentace postižených v médiích a populární kultuře představují postižené jako „zranitelné a politovnáhodné“ nebo jako „supercrip“ (inspirativní příběhy odhodlanosti a osobní odvahy překonávat nepřízeň osudu) nebo jako osoby neschopné plně se účastnit každodenního života či primárně definované svým postižením spíše než ostatními aspekty své identity nebo jako něco, co je méně než člověk (Hodges et al. 2012, 8–9).

Že medicínský model není vždy dostačující, uvádí také přednosta FN v Motole Pavel Kolář: „Přijmout definitivní ortel života spojený s jeho závažným omezením a závislostí na druhých je vždy složité a každý z nás má rozličné schopnosti a možnosti se s tím vyrovnat. Medicína je tím postavena před odlišný způsob myšlení a přístupu. Cílem léčby není – a ani nemůže být – vyléčit, ale dosáhnout toho, aby člověk s často významným funkčním omezením, které mu tímto vznikne, mohl žít v maximálně možné kvalitě. Znamená to mít respekt k pojetí, které vnímá pacienta v celostním pohledu. Do našich přístupů tak musíme implantovat fakt, že lidský život probíhá za konkrétních podmínek biologických, psychologických, sociálně psychologických, materiálně ekonomických a ekologických. Postižení mí-

² Handbike je speciálně zkonstruovaná sportovní pomůcka pro cyklistiku, kterou používají právě vozíčkáři. K pohybu využívá sílu horních končetin.

chy není možné nahlížet jen medicínsky, ale je třeba ho zařazovat i do kontextu těchto vztahů, neboť procesy léčby a rehabilitace u těchto lidí jsou jimi zásadně ovlivněny.“ (Vurst 2012)

O tom, že média mají dlouhodobě tendenci charakterizovat postižení prostřednictvím negativních stereotypů, referuje ve své studii také Melinda A. Maika z University of Western Ontario. Obraz postižení je podle ní silně založen na historickém porozumění postižení jakožto nedostatku, který musí být překonán, aby jedinec dosáhl štěstí či úspěchu. Také Maika vymezuje tři nejčastější rámce používané v médiích. Ty popisují lidi s postižením jako „pasivní oběť“, „supercrip“ nebo „cyborg“. Ani jeden z modelů autorka nepovažuje za správný. Model „pasivní oběti“ prosazuje ideu závislosti postižených na společnosti tím, že je vyobrazuje jako ne plně aktivní občany. Model „supercrip“ zobrazuje postižené jako hrdiny kvůli jejich schopnostem překonat postižení a vykonávat skutky, které jsou běžně u postižených považovány za nemožné. Nicméně, ukazováním těchto skvělých osobních úspěchů média neúmyslně poskytují obraz, podle něhož budou ostatní soudit každodenní život běžného postiženého člověka. Protože se zdá, že „supercrip“ je schopný překonat své postižení silou ducha a odhodláním, lidé považují nižší výkonnost některých postižených jednotlivců za důsledek nedostatku charakterových a jiných osobnostních rysů. Zatímco model „supercrip“ se zaměřuje na vnitřní sílu charakteru, model „cyborg“ se zajímá o aplikaci technologie na lidské tělo za účelem zvýšení fyzických schopností. Tento model je běžný v diskuzích vztahujících se k technologii v soutěžích paraspportu. Známým příkladem je případ Oscara Pistoria, jihoafrického sprintera, který má amputované obě nohy. Když se mu díky karbonovým protézám naskytla příležitost soutěžit se zdravými sportovci na olympijských hrách, setkal se s překvapivě bouřlivým protestem a žhavě se debatovalo o tom, zda mu protéza neposkytuje „nespravedlivou výhodu“. Variace na model kyborga se také často objevuje v literatuře a filmu ve formě „zlých mstítelů“, kteří jsou nějak znetvoření nebo postižení (bondovky, komixy apod.). V tomto případě je fyzické postižení užito na efekt jako personifikace zla (Maika 2014, 16–18).

Nesouhlas s prezentací postižených (konkrétně paralympioniků) v médiích vyjadřuje i slavná paralympionička Danielle Peersová ve své kvalifikační práci na univerzitě v Albertě. Počátek jejího příběhu v médiích nezačíná momentem narození, ale tragickým momentem fyzického postižení. Tento příběh je většinou schematicky popisován jako přerod „tragického mrzáka“ v „hrdinského paralympionika“ (Peers 2009, 3–4). Peersová dále kritizuje upřednostňování role dobrovolníků oproti paralympionikům (jako výše zmíněný Novosad), kteří jsou tak reprezentováni jako pouhý objekt dobrovolnictví – ne jako atleti, ale jako postižení, kteří vyžadují „obrovské obětování“ a inspirují k němu (ibid., 12). Mnoho informací, které o problémech postižených dostává veřejnost, pochází spíše z médií než přímo od lidí s osobní zkušeností s touto problematikou. Nikoho tedy nepřekvapí, že představy veřejnosti jsou zkreslené. Pro mnoho lidí to není něco, s čím by se setkávali každý den. V okamžiku, kdy se lidé bez hendikepu dostanou do kolektivu hendikepovaných, lépe jim porozumějí a uvědomí si, co všechno dokážou. K tématu komunikace obou výše zmíněných skupin se mohou vyjádřit z vlastní zkušenosti – od roku 2013 jsem kvadruplegička³ upoutaná na invalidní vozík a sport mi výrazně pomáhá znovu se začlenit do společnosti. V české literatuře je toto téma zároveň poněkud opomíjené. Svým výzkumem bych chtěla poukázat na pozitivní vliv sportu hendikepovaných na jejich resocializaci stejně jako na lepší povědomí veřejnosti o jejich životě, problémech i schopnostech.

Můj výzkum se skládá z narativní kontextualizace tématu, kvantitativní a kvalitativní části, přičemž vycházím z materiálů, které jsem sama a s pomocí informátorů nasbírala v období od května do října 2015. Ve své studii mapuji sportovní činnost vozíčkářů, kteří se účastnili kurzů Sportovního klubu vozíčkářů Praha (SKV Praha) a Centra Paraple v období od května do září 2015. Výčet zahrnuje letní outdoorové sportovní aktivity a některé sálové sporty. Moje studie mapuje pouze hro-

³ Kvadruplegik je člověk s poškozením míchy v oblasti krční páteře. Jedná se o úplné poškození míchy nad segmentem Th1, kdy jsou postiženy všechny čtyři končetiny. Používá se také výraz tetraplegik (Wendsche 2009, 8).

madně organizované sportovní kurzy, nepostihuje individuální sportovní aktivity vozíčkářů. Stanovila jsem si čtyři hypotézy, které ve svém výzkumu testuji:

1. Sportovních kurzů se bude účastnit více mužů než žen.
2. Označíme-li věkovou kategorii do 40 let za „mladší“, od 40 let výše pak za „starší“, předpokládám, že sportovních kurzů se bude účastnit více „mladších“ vozíčkářů.
3. Sportovních kurzů se bude účastnit více paraplegiků než kvadruplegiků.
4. Na jednoho vozíčkáře připadne zhruba jeden asistent.

Na kvantitativní část navazuje kvalitativní výzkum, který se zaměřuje na vztah mezi vozíčkáři a asistenty⁴ a pozitiva, která jejich vzájemná spolupráce v rámci společných sportovních akcí přináší. V této oblasti zkoumám především, jak se utvářel vztah mezi vozíčkářem a asistentem při konkrétních činnostech (jaké činnosti to byly), jak jedni na druhé nahlíželi a jak se jejich pohled na sebe a vzájemný vztah díky spolupráci měnil.

HISTORIE SPORTU VOZÍČKÁŘŮ

Za zakladatele sportu vozíčkářů bychom mohli označit britského lékaře Ludwiga Guttmanna. Ten roku 1944 založil rehabilitační centrum pro těžce postižené veterány z 2. světové války ve Stoke Mandeville nedaleko Londýna. Vzhledem k tomu, že pacienti byli většinou mladí lidé, používal k jejich léčbě doktor Guttmann kromě běžných rehabilitačních technik také tělesnou výchovu a sport. Ten

⁴ Asistenti pracují většinou na dobrovolnické bázi, často jen za proplacení ubytování, cestovného, potvrzení školní praxe atd., někdy jim jsou však vypláceny i drobné finanční odměny (na základě toho můžeme rozlišovat označení „asistent“/„dobrovolník“, často se však tato dvě označení značně překrývají). Asistenty bývají nejčastěji studenti zdravotnických oborů, nejsou však kladeny žádné zvláštní nároky na jejich věk, pohlaví, zaměstnání či schopnosti. Cení se vlastností jako empatie, iniciativa, vstřícnost, při asistenci na sportovních akcích je u některých sportů potřeba dobrá fyzická kondice či zkušenosti s konkrétními sportovními činnostmi.

se ujal zejména mezi vozíčkáři. Protože vozíčkáři vykazovali nejen zájem o sportovní činnost, ale také překvapivě dobré výkony, rozhodl se doktor Guttmann uspořádat pro ně sportovní soutěže. Stejně tak jako ve Velké Británii se sport vozíčkářů začal rozvíjet v rehabilitačních centrech pro válečné veterány také v USA a Evropě. První pokusy přizpůsobit některé sportovní disciplíny či hry vozíčkářům se objevily v roce 1946. V USA a Kanadě došlo k modifikaci lehkootletických disciplín, plavání a sportovních her, jako je basketbal, softbal a vodní pólo. V Anglii kromě lehké atletiky a plavání začali vozíčkáři provozovat také šerm, kuželky, lukostřelbu, vzpírání a volejbal. První oficiální sportovní hry vozíčkářů se konaly v rehabilitačním centru Stoke Mandeville 21. července 1948. Hlavním organizátorem byl doktor Guttmann a soutěžilo se v lehkootletických disciplínách, kužlkách, lukostřelbě a jízdách zručnosti. V České republice se první hry pro tělesně postižené konaly v rehabilitačním centru v Kladruzech od 15. do 24. dubna 1948.⁵ Na Guttmannův popud proběhla také 1. paralympiáda roku 1960 v Římě a až do své smrti roku 1980 byl doktor Guttmann hlavním iniciátorem všech dalších paralympiád. První ročníky paralympijských her byly určeny výhradně pro paraplegiky.⁶ V průběhu dalších let se začaly zapojovat i další skupiny zdravotně postižených. V 70. letech projevíli zájem o pořádání paralympiád také příznivci zimních sportů pro tělesně postižené. Pomalejší rozvoj tohoto sportovního odvětví souvisel zejména s obtížnou dostupností zimních sportovních areálů a s potřebou speciálních pomůcek. Díky vhodným podmínkám i tradici se průkopníky zimních sportů vozíčkářů staly skandinávské země, USA a Kanada. První oficiální zimní paralympiáda se uskutečnila roku 1976 ve švédském Örnsköldsviku (Kábele 1992, 13–15).

Také mezi českými vozíčkáři máme v současnosti několik úspěšných paralympioniků – např. Davida Drahonínského (lukostřelba),

⁵ V té době masivně převažovali mezi vozíčkáři muži, a vznikaly tedy sporty typicky mužské. Převaha mužů na vozíku platí i dnes, ale přece jen se rozdíl mezi počtem mužů a žen mezi vozíčkáři zmenšuje.

⁶ Paraplegik je člověk s úplným poškozením míchy pod segmentem C7 (Wendsche 2009, 8). Horní končetiny nejsou postiženy.

Rostislava Pohlmana (atletika), Miroslava Šperka (monoski) a další.

Zbyněk Janečka ve své publikaci *Vybrané kapitoly ze sportu osob se zdravotním postižením* uvádí, že sport zdravotně postižených je přirozeným prostředkem jejich integrace do společnosti. Společná disciplína i prostor, kde se setkávají nejen s ostatními hendikepovanými, ale i zdravými, je „nejjednodušší odpovědí na separatistické tendence, které se vyskytovaly v minulosti“ (Janečka 2012, 5). Manželé Goldovi v článku pro *The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health* uvádějí, že málokterý vynález má takový vliv na způsob myšlení o postižení a sportu jako rozvoj Paralympijských her. Ty hrají významnou roli ve změně postojů k postižení tím, že zdůrazňují úspěchy postižených atletů spíše než jejich nedostatky. Díky nim podle autorů dosáhl sport hendikepovaných statusu, kde si účastníci zaslouží úctu, čímž mění převládající domněnky ohledně postižení (Gold a Gold 2007, 133).

SPORT HENDIKEPOVANÝCH V ČR

Jedním z nejrozšířenějších sportů tělesně postižených v ČR je florbal vozíčkářů. Umožňuje hendikepovaným „plné začlenění do hráčského kolektivu a následně i do společnosti“ (Alina a Staňková 2013, 82). Historie florbalu vozíčkářů v Čechách sahá do roku 1996. Hlavní iniciátorkou založení sportovního klubu hendikepovaných byla Kateřina Dušková. Díky Lence Honzátkové vznikl pak v Praze další florbalový tým vozíčkářů. Roku 2003 se konalo první mistrovství republiky a roku 2005 vznikla Česká federace florbalu vozíčkářů. V České republice se hraje také Vozíčkářská florbalová liga VFL, která má v současnosti 9 týmů a roku 2008 byla založena také Česká florbalová reprezentace (ibid., 79–84).

Dalším oblíbeným vozíčkářským sportem je basketbal. Jeho historie u nás sahá až do roku 1984. Roku 1987 se konalo neoficiální mistrovství ČR v Hrabyni a roku 1988 se v Praze uskutečnil 1. přebor České republiky v basketbale vozíčkářů (Kábele 1992, 102). Mezi další sálové hry, které jsou mezi českými vozíčkáři poměrně rozšířené, patří např. tenis, stolní tenis či kvadru rugby.

Spolu s rozvojem soutěžních sportů vozíčkářů se rozvíjely také rekreační pohybové aktivity. Ty pro profesionální sportovce na vozíku představují možnost kompenzace nebo aktivního odpočinku. Dnes už mají rekreační sporty vozíčkářů své pravidelné soutěže v mnoha zemích světa a některé z nich jsou součástí paralympijských her (ibid., 190–191). Mezi letní outdoorové aktivity patří např. cyklistika, turistika, různé vodní aktivity, orientační závody, golf, horolezectví apod.

Cyklistice se mohou věnovat jak vozíčkáři, tak např. osoby s DMO či amputacemi. Podle funkčních možností používají sportovci speciální tříkolky, tandemy či handbiky. Vozíčkáři používají právě tzv. handbiky. V České republice pořádá mistrovství v cyklistice i další regionální soutěže Český svaz tělesně postižených sportovců založený roku 1969. Mezi české kluby věnující se cyklistice hendikepovaných patří např. Česká asociace tělesně postižených sportovců, Český paralympijský výbor nebo Černí koně paracycling Team. Velké oblíbenosti mezi tělesně postiženými v posledních letech nabývá vodní turistika. Existuje velké množství vodáckého vybavení vhodného pro nejrozličnější typy postižení (nafukovací lodě, rafty, různé typy kajaků, kánoe apod.). Pomůcku určenou přímo pro vozíčkáře představuje sedačka do lodi. Využívají se také různé úchyty na pádlech či přidavné plováky znemožňující převrácení lodi. Osoby s těžším tělesným postižením při sjezdu řek či plutí na stojaté vodě za pomoci asistentů používají např. rafty nebo tzv. double kajaky. Mezi vodní sportovní aktivity pro osoby s tělesným postižením patří např. jachting, kitesurfing nebo vodní lyžování. Velice oblíbeným sportem se mezi vozíčkáři v posledních letech stalo také přístrojové potápění. To v České republice zajišťuje především sdružení Restart. Dalším z letních outdoorových sportů je orientační závod neboli „trail orienteering“. Je založen na čtení a interpretaci mapy v přírodě a byl vyvinut právě proto, aby i lidem s omezenou hybností dovolil účastnit se orientačních závodů v přírodě. Další vhodnou letní aktivitu pro osoby s tělesným postižením může představovat horolezectví. K nejmladším sportům v České republice, jemuž se tělesně postižení začínají věnovat, patří golf. Pro vozíčkáře byl vyvinut speciální vozík, tzv. „para-

golfer“, který umožňuje nejen snadný pohyb po hřišti, ale také vertikalizaci, která je nutná pro správný odpal. K outdoorovým adrenalinovým aktivitám, které mohou tělesně postižení provozovat, patří parašutismus, paragliding, canyoning, čtyřkolky a další (Bartoňová a Rybová 2013, 69–74).

SPORTOVNÍ KLUB VOZÍČKÁŘŮ PRAHA

Sportovní klub vozíčkářů Praha byl založen stolními tenisty na vozíku v září roku 1991. V letech 2003–2004 vznikly další tři oddíly – florbal, orientační závod a lyžování. K těm postupně přibýly ještě oddíl potápěčů a outdoorový oddíl, v roce 2014 pak nejmladší z oddílů – taneční, který jsem sama založila. V současnosti SKV Praha zastřešuje celkem 7 sportovních oddílů a dle zprávy z konce roku 2014 čítá 103 členů (Hůlka 2014, 6). Aktivními sportujícími členy klubu jsou lidé s těžkým tělesným postižením, většinou po poškození míchy, amputaři a dále např. lidé s vrozenými vývojovými vadami CNS nebo pohybového aparátu. Klub sídlí v Praze, ale jeho členové jsou z celé České republiky (Hůlka 2011, 6). Posláním SKV Praha, jak sám uvádí, je především „podpora sportu tělesně hendikepovaných“ (Hůlka 2014, 6). Jeho hlavní činností je pořádání sportovních a volnočasových akcí – ať už doma, nebo v zahraničí – nejen pro vozíčkáře, ale také pro jejich rodiny a přátele. SKV Praha seznamuje se sportem hendikepované lidi nejen na začátku sportovní činnosti, ale vytváří zázemí pro rekreační i vrcholové sportovce na vozíku. Organizace se zapojuje do mezinárodních struktur, propaguje sport hendikepovaných, pořádá významné sportovní akce, vytváří prostor pro společný sport a setkávání hendikepovaných a nehenikepovaných občanů a v oblasti sportu provádí osvětovou a vzdělávací činnost (ibid., 6–7). Oddíl, který nejhojněji pořádá několikaleté sportovní pobyty pro vozíčkáře, jejich rodiny i přátele, je oddíl outdooru pod vedením Michaely Krunclové. Soustředí se na rekreační i adrenalinové sporty, pořádá vodácké, cyklistické, kitové i wakeboardingové akce v České republice i v zahraničí (Hůlka 2012, 14). Během letošního léta oddíl zorganizoval celkem 6 akcí, které se mi podařilo zdokumentovat.

CENTRUM PARAPLE

Centrum Paraple (CP) je obecně prospěšná společnost, která pomáhá lidem ochrnutým po poškození míchy a jejich rodinám vrátit se zpět do života. Pomáhá klientům zlepšit fyzický i psychický stav a dosáhnout co nejvyšší samostatnosti a nezávislosti. Tato organizace zároveň klientům a jejich rodinám poskytuje poradenské a sociálně rehabilitační služby. Mimoto usiluje o podporu vozíčkářů veřejností, o informování veřejnosti o dané problematice. Kromě sociálně-rehabilitačních programů nabízí CP také sportovní, vzdělávací i jiné kurzy nebo respitní pobyty. Jeho pomoc opakovaně ročně využije více než 1 300 vozíčkářů z celé České republiky (Pištorová 2014, 4–5). CP klade velký důraz na rozvíjení sportovních aktivit klientů a snaží se vozíčkářům po poškození míchy co nejdříve po úrazu či nemoci ukázat možnosti sportu na vozíku. V rámci CP funguje sportovní úsek vedený Lenkou Honzátkovou a sdružující několik sportovních fyzioterapeutů. Ti mají na starosti nejen posilovnu upravenou speciálně pro vozíčkáře, ale také zapůjčování sportovních pomůcek a organizaci celoročních sportovních kurzů. Každoročně sportovní úsek CP pořádá zhruba osm kurzů – letních i zimních, mezi nimi např. lyžařský, cyklistický či vodácký. Během tohoto roku zorganizoval sedm letních sportovních kurzů v termínu od května do září 2015, jejichž dokumentaci uvádím níže.

METODOLOGIE

Výzkum probíhal od května do října roku 2015 ve dvou fázích. Kvantitativní výzkumné šetření se uskutečnilo v období od května do září roku 2015 na sportovních kurzech SKV Praha a sportovního úseku CP. Během tohoto období se mi podařilo nashromáždit informace z celkem třinácti sportovních kurzů. U každého kurzu jsem sledovala podmínky ubytování, program a konkrétní sporty. Dále mě zajímal celkový počet účastníků – vozíčkářů a asistentů. Kvantitativní výzkum studie spočívá ve zjišťování demografických údajů o účastnících kurzů. Pro statistický přehled byly rozhodující následující údaje – zastoupení mužů/žen, kvadruplegiků/paraplegiků a věk

vozičkářů. Statistické údaje pro přehlednost uvádím v tabulkách. Tyto údaje jsem získala na základě studia písemných dokumentů – přihlášek na jednotlivé sportovní kurzy. Ty mi poskytly organizátorky kurzů – vedoucí outdoorového oddílu SKV Praha Michaela Krunclová a sportovní terapeutka Centra Paraple Lenka Honzátková. Údaje týkající se kvality organizace, ubytování a programu kurzů jsem pak získala metodou zúčastněného pozorování – účastníkem kurzů jsem byla buď já sama, nebo moji informátoři. Těmi byli jak výše zmíněné organizátorky kurzů, tak další účastníci – vozičkáři.

Druhá část mého výzkumu má ryze kvalitativní charakter a týká se vztahu mezi vozičkáři a asistenty, jejich spolupráce a pozitiv, která jejich kooperace v rámci společných sportovních akcí přináší. Zajímalo mě počet asistentů na jednotlivých kurzech a konkrétní činnosti, s nimiž musejí během akcí tohoto typu pomáhat. Zaměřila jsem se také na úlohu asistenta. Snažila jsem se zjistit, kteří lidé se takové činnosti věnují, jaká je povaha asistenta, jeho vnímání vozičkářů i to, jak je naopak on přijímán vozičkáři.

Mými respondenty bylo sedm asistentů a sedm vozičkářů. Získala jsem tedy celkem 14 polostrukturovaných rozhovorů o osmi pevně daných otázkách, na něž jsem nechala respondenty volně odpovídat. Snažila jsem se vybírat ty respondenty, kteří se alespoň jednou účastnili nějaké sportovní akce, kde spolupracovali vozičkáři s asistenty. Jména respondentů jsem zaměnila v rámci zachování anonymity. Rozhovory jsem získala na soustředění tanečního oddílu SKV Praha (Hradiště u Domažlic), které jsem sama organizovala, na Sportovním kurzu Centra Paraple (Nové Zámky), kterého jsem se účastnila a během svého rehabilitačního pobytu v Centru Paraple (Praha). Pro výběr respondentů jsem zvolila nepravděpodobnostní typ výběru, konkrétně výběr účelový. Oslovené respondenty jsem osobně poznala během výše zmíněných akcí. Rozhovory probíhaly ústní formou a trvaly zhruba 20 minut. Pro základní začlenění jsem se nejprve zaměřila na věk, pohlaví a zaměstnání asistentů i vozičkářů. Dále respondenti odpovídali na jednu uzavřenou otázku (otázka č. 1) a 7 otevřených otázek:

1. Už jste se někdy účastnil/a akce, kde spolupracovali hendikepovaní a nehendikepovaní?
2. Pokud ano, jmenujte konkrétní akci.
3. Obohatila Vás tato akce nějak? Pokud ano, jak?
4. Budete se i nadále podobných akcí účastnit? (Konkrétní plány?)
5. Popište, co se Vám na akci líbilo/nelíbilo? Co konkrétně byste vylepšil/a?
6. Přispěla podle Vašeho názoru tato akce ke sblížení vozičkářů s chodícími? Pokud ano, jak?
7. Jak konkrétně probíhala spolupráce vozičkářů a chodících?
8. Použijete tuto zkušenost dále v životě? Pokud ano, jak?

KVANTITATIVNÍ VÝZKUM ÚČASTNÍKŮ SPORTOVNÍCH KURZŮ

Vstup do komunity a získávání informací

Proniknout mezi komunitu vozičkářů a získat takto cenné informace se mi podařilo z následujících důvodů. Tím prvním je, že už dva a půl roku jsem také bohužel upoutaná na invalidní vozík po těžkém úrazu. Během tanečního tréninku jsem při nácviku akrobatického prvku nešťastně spadla, rozdrtila jsem si šestý krční obratel a poškodila si míchu. Následkem toho jsem ochrnula od hrudníku dolů a při naprosté většině běžných denních úkonů potřebuji asistenci. Po operaci jsem musela přerušit studium a vzdát se i ostatních aktivit. Absolvovala jsem klasickou rehabilitaci na spinální jednotce v Motole a rehabilitačním ústavu v Kladruzech. Léčila jsem se také ve FN Lochotín a v pražském Centru Paraple, kde jsem objevila možnosti sportování na vozíku. Po izolaci v nemocnici a naprostém odtržení od reálného světa sama procházím procesem resocializace – znovu studuji a věnuji se svým zálibám. V tomto ohledu i mně výrazně pomáhá sport. Ten mi nejen umožňuje udržovat

se v kondici a zlepšovat fyzický stav, ale především setkávat se s dalšími vozíčkáři, poznávat stále nové lidi i získávat přátele.

Brzy po úrazu jsem se začala opět věnovat tanci, organizovat taneční workshopy pro ostatní vozíčkáře a díky SKV Praha jsem mohla založit taneční oddíl vozíčkářů. Zde se setkávají chodící tanečníci s tanečníky po úrazu míchy a společně pracují na zajímavých projektech. Jakožto člen SKV Praha, který sdružuje sedm sportovních oddílů, mám snazší možnost navazovat kontakty s ostatními sportovci na vozíku.

Mám také dlouholeté zkušenosti s výukou tance a choreografií. To, že jsem se sportu (dále se tak tanec nazývat) věnovala intenzivně v minulosti, mě motivovalo opět se k němu vrátit a domnívám se, že také urychlilo moji resocializaci. Pomohly mi i kontakty s ostatními tanečníky a možnost brzy po úraze začít trénovat se svou taneční skupinou.

Přehled jednotlivých sportovních kurzů

Stručné shrnutí dokumentace některých kurzů uvádím, abych přiblížila, co je pro organizaci takového kurzu důležité, v čem se podobá sportovním kurzům pro lidi bez hendikepu, a v čem se od nich naopak odlišuje. Pro větší autentičnost uvádím také některé dojmy a citace účastníků kurzů.

Kurzy outdoorového oddílu SKV Praha

Během letního období roku 2015 zorganizoval outdoorový oddíl SKV Praha celkem 6 sportovních kurzů. Prvním z nich byl červnový Cyklistický kurz, následoval Kurz vodních sportů, Vodácký kurz, Cyklistický kurz pro vozíčkáře a jejich rodiny, Lezecký kurz v lanovém centru a v září sezónu završil opět Cyklistický kurz na Šumavě. Během cyklistických kurzů se vozíčkářům spolu s asistenty podařilo ujet až 40 km za den, během vodáckého kurzu to bylo přes 20 km denně. Kromě sportovní náplně byl program kurzů doplněn o zajímavé výlety, např. do Moravského krasu nebo na německou stezku korunami stromů Bavorský les. Výuku na kurzech zajišťovali profesionální trenéři a náročné situace zvládli vozíčkáři díky pomoci dobrovolníků. Jak jsou dobrovolníci

při sportovních kurzech důležití, dokládají i citace některých vozíčkářů: „Na vodáckém kurzu nám cestu ztěžovala nejen tropická vedra, ale také přeplněné kempy a velké množství vodáků na Vltavě. Nakonec celá akce proběhla úspěšně, zejména díky pomoci dobrovolníků a vstřícnosti vltavských kempů.“ (Kruclová, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Vozíčkářka Anna, která s outdoorovým oddílem vyrazila poprvé, ve své reportáži píše: „Nejdřív jsem váhala, jestli jet s neznámým týmem lidí, jestli zvládnu několik hodin a kilometrů na handbiku, jestli zvládnu jednoduché úkony kolem hygieny, přesezení atd. Nakonec zvítězila touha po dobrodružství a vrhla jsem se na několik dnů na alternativní ‚dunajskou‘ cyklostezku.“ Velice si váží také ochoty asistentů: „ani nevíte, jak ohromný dopad vaše pomoc má. Můj obdiv vám všem – nevím jestli bych před úrazem byla měla sílu a chuť podobně pomáhat“ (Kmeťová 2015). Pozitivní zážitky z Kurzu vodních sportů popisuje také vozíčkářka Monika v reportáži pro SKV Praha: „Wakeboarding je něco jako vodní lyžování, kde je lyžař tažen na laně za člunem. Jízda na skútru byla bezva, skútr jsme si vyzkoušeli řídit sami, za námi seděl instruktor, který poradil, když bylo třeba, a hlavně nás jistil. Na vodním skútru jsem jela poprvé a byl to zážitek... Nevěřila jsem, že si ještě někdy budu moci takhle zařadit a vyzkoušet různé sporty.“ (Rozsypalová 2015) Organizátorka Cyklistického kurzu, kvadruplegička Michaela, si celý průběh akce chválí: „I když některé dny nám naplánovaný program překazilo počasí,

	V	A	Ž/M	K/P	Věk
Cyklistický kurz 18.–21. 6. 2015	9	6	2/7	2/7	22–45
Kurz vodních sportů 17.–19. 7. 2015	12	10	5/7	3/9	30–47
Vodácký kurz 5.–8. 8. 2015	8	10	3/5	4/4	30–36
Cyklistický kurz pro vozíčkáře a jejich rodiny 19.–23. 8. 2015	4	5	3/1	1/3	30–35
Lezecký kurz v lanovém centru 28.–29. 8. 2015	4	8	3/1	1/3	31–35
Cyklistický kurz Šumava 9.–13. 9. 2015	6	6	4/2	4/2	30–41

V – počet vozíčkářů, A – počet asistentů, Ž/M – počet žen/počet mužů, K/P – počet kvadruplegiků/počet paraplegiků, Věk – věkové rozmezí, v němž se účastníci kurzu pohybovali

Tabulka 1: Statistický přehled účasti na jednotlivých sportovních kurzech outdoorového oddílu SKV Praha

většinou se nám podařilo během dne ujet až 40 km. Užívala jsem si překrásné nedotčené přírody a skvělé party, která se na kurzu sešla.“ (Kruclová, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic)

Kurzy sportovního úseku Centra Paraple

Letní sportovní kurzy Centra Paraple odstartoval už v květnu Potápěčský kurz. Následovalo dalších šest kurzů – Vodácký kurz, Všeobecný sportovní kurz, Kurz sportů v přírodě, dva Cyklistické kurzy a Kurz čtyřkolek. Nejpočetnější byl Cyklistický kurz v Bukové, kterého se účastnilo 13 vozíčkářů a 15 asistentů. Programově nejpestřejší byly pak Všeobecný sportovní kurz a Kurz sportů v přírodě.

Všeobecného sportovního kurzu jsem se účastnila osobně a velmi kladně hodnotím jak ubytování, tak organizaci celé akce s pestrým programem, širokou škálou aktivit a profesionalitu lektorů i přednášejících. Celý kurz se nesl v duchu paralympijských her, a tak si účastníci mohli vyzkoušet jednotlivé letní paralympijské sporty – atletiku, lukostřelbu, boccii, cyklistiku, vodáctví, střelbu, stolní tenis, tenis a basketbal. Kromě toho bylo možné vyzkoušet si ještě např. florbal, potápění, jízdu na čtyřkolce, segway pro vozíčkáře. Program byl doplněn přednáškami předních českých sportovců – např. paralympionika Lukáše Drahošínského či cyklisty na handbiku Jiřího Čelouda. Program Kurzu sportů v přírodě se skládal z jízdy na čtyřkolkách, handbikách, z vodních sportů si mohli vozíčkáři vyzkoušet jízdu na mořských kajacích či mořských člunech. Pro vozíčkáře bylo většinou zajištěno bezbariérové ubytování, přičemž nejvíce si chválili ubytování v hotelu Na Kopečku v Nových Zámkách (Všeobecný sportovní kurz a Cyklistický kurz Nové Zámky) a ubytování v Chatě Lanovka na Lipně (Kurz sportů v přírodě). Na zajištění kurzů se podílely kromě CP ještě další organizace, během Potápěčského kurzu to bylo např. občanské sdružení Restart. Průběh tohoto kurzu popisuje sportovní terapeut Jiří Pokuta: „V prvních dnech na bazénu se všichni účastníci seznamují s výstrojí a vybavením potřebným k ponoru. Učí se dorozumívat pod vodou, vyrovnávat tlak v uších, pracovat s kompenzátozem vztlačky. Zkouší se různé vybavení, doladuje se výstroj, aby vše

individuálně vozíčkářům padlo a byli připraveni pro ponor ve volné vodě. V bazénu je potřeba vyzkoušet vše, co by vás mohlo překvapit ve studené vodě lomu Leštinka.“ (Pokuta 2015, 10) Stejně jako na kurzech SKV Praha, i na kurzech CP zajišťovali vozíčkářům pomoc asistenti – většinou z řad pracovníků CP a studentů fyzioterapie a spříteleňých oborů. O nezbytnosti asistentů mluví i jeden z vozíčkářů, který se účastnil Vodáckého kurzu: „Všechno, co by normálně byl problém, za nás dělali asistenti a dobrovolníci. Stavěli stany, nafukovali lodě, do nichž nás pak všechny naskládali, abychom konečně mohli makat také sami. A oni zatím stavěli dále po proudu nový tábor.“ (Tomáš 2015, 10) Vozíčkáři si na sportovních kurzech chválí nejen dobrou organizaci a kolektiv, ale také možnost zvýšit vlastní fyzickou kondici: „Díky kurzu čtyřkolek jsem našla možnost, jak znovu provozovat sport, kterému jsem se věnovala před úrazem. Na akci se mi líbilo přiblížení se k přírodě, kolektiv a jeho dobrá spolupráce.“ (Markéta, 16. 10. 2015, Centrum Paraple) „Na cyklistickém kurzu bylo super ubytování i organizace. Byla to pro mě nová zkušenost. Seznámil jsem se s novými lidmi, odreagoval se, rozhýbal jsem se a byla to zábava.“ (Šimon, 15. 10. 2015, Centrum Paraple) „Díky kurzu se mi povedlo alespoň trochu zvýšit svoji fyzickou kondici a svalovou sílu a motivovalo mě to, abych častěji jezdila na vlastním upraveném kole.“ (Jana, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic)

	V	A	Ž/M	K/P	Věk
Potápěčský kurz 25.–29. 5. 2015	6	6	3/3	3/3	25–46
Vodácký kurz 5.–9. 6. 2015	10	10	1/9	7/3	25–68
Všeobecně sportovní kurz 15.–20. 6. 2015	8	8	2/6	5/3	26–65
Kurz sportů v přírodě 22.–26. 6. 2015	10	7	2/8	2/8	21–56
Cyklistický kurz Buková 6.–11. 7. 2015	13	15	2/11	7/6	20–55
Cyklistický kurz Nové Zámky 18.–23. 8. 2015	10	7	1/9	6/4	28–65
Kurz čtyřkolek 12.–20. 9. 2015	8	7	1/7	1/7	32–58

V – počet vozíčkářů, A – počet asistentů, Ž/M – počet žen/počet mužů, K/P – počet kvadruplegiků/počet paraplegiků, Věk – věkové rozmezí, v němž se účastníci kurzu pohybovali

Tabulka 2: Statistický přehled účasti na jednotlivých kurzech sportovního úseku Centra Paraple

Shrnutí

Letní sportovní kurzy Centra Paraple a outdoorového oddílu SKV Praha probíhaly v termínu od 25.5.2015 do 20.9.2015. Všechny se konaly na území České republiky, ubytování bylo od zcela bezbariérového k částečně bariérovému přizpůsobenému pro vozíčkáře – s pomocí asistentů však částečná bariérovost pro vozíčkáře nepředstavovala výraznější problémy.

Během těchto kurzů si vozíčkáři společně s asistenty a dobrovolníky mohli vyzkoušet následující sporty: cyklistiku, vodáctví, vodní sporty (jachting, jízdu na vodním skútru, vodní lyžování, paddle boarding, wakeboarding, jízdu na mořských kajacích a mořských člunech), potápění, jízdu na čtyřkolkách, atletiku, lukostřelbu, bocciu, střelbu, stolní tenis, tenis, basketbal, florbal, paragolf či výškové sporty. Jak se zdá, mezi nejoblíbenější letní outdoorové aktivity vozíčkářů patří cyklistika. Z celkového počtu třinácti kurzů bylo celkem pět cyklistických. Rovněž Cyklistický kurz s Parapletem v Bukové byl kurzem nejpočetnějším. Velmi oblíbené jsou také vodní sporty a vodáctví.

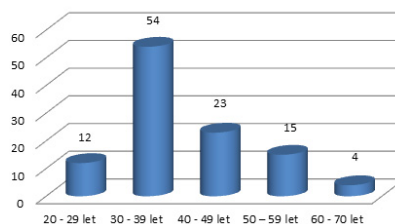
Ve zmíněném období se sportovních kurzů zúčastnilo celkem 108 vozíčkářů (43 kurzů SKV Praha a 65 kurzů CP) a 105 asistentů (45 kurzů SKV a 60 kurzů CP). Dohromady se tedy zmíněných sportovních kurzů zúčastnilo 213 lidí. Mezi vozíčkáři výrazně převládalo mužské zastoupení. Ze 108 vozíčkářů se účastnilo pouhých 32 žen a 76 mužů. Zajímavé je, že zatímco u kurzů CP je početní převaha mužů nad ženami naprosto zřejmá (53 : 12), u kurzů SKV Praha je poměr mužů a žen téměř vyrovnaný (23 : 20).

Další hodnota, na kterou jsem se ve svém výzkumu zaměřila, byl podíl kvadruplegiků a paraplegiků. Z celkového počtu 108 vozíčkářů se sportovních kurzů účastnilo 64 paraplegiků a 44 kvadruplegiků. Také u této hodnoty jsem zaznamenala podstatné rozdíly mezi kurzy CP a kurzy SKV Praha. Tentokrát byl poměr paraplegiků ke kvadruplegikům vyvážený v kurzech CP (34 : 31), zatímco u kurzů SKV výrazně převažovali paraplegici nad kvadruplegiky (30 : 13).

Věkové rozmezí se pohybovalo od 20 do 68 let. Nejvíce vozíčkářů, kteří se kurzů účastnili, bylo ve věku mezi 30 a 39 lety. Označíme-li věkovou kategorii do 40 let za „mladší“, od 40 let výše pak za „starší“, můžeme říci, že kurzů se účastnili spíše mladší vozíčkáři (poměr „mladších“ k „starším“ je 64 : 42).

	Kurzy SKV	Kurzy CP	Všechny kurzy
Počet vozíčkářů	43	65	108
Počet asistentů	45	60	105
Celkový počet účastníků kurzů	88	125	213
Počet mužů – vozíčkářů	23	53	76
Počet žen – vozíčkářek	20	12	32
Počet kvadruplegiků	13	31	44
Počet paraplegiků	30	34	64

Tabulka 3: Statistický přehled účasti na letních kurzech outdoorového oddílu SKV Praha a CP

Obrázek 1: Počet účastníků kurzů v jednotlivých věkových kategoriích

Hypotézy a závěry

Ještě před nashromážděním informací a získáním výsledků jsem si stanovila několik hypotéz týkajících se právě výše uvedených hodnot.

Jako první hypotézu jsem si stanovila předpoklad, že sportovních kurzů se bude účastnit více mužů než žen. V této hypotéze jsem vycházela zejména z domněnky, že počet mužů – vozíčkářů obecně přesahuje počet žen – vozíčkářek. To potvrzují např. statistiky Rehabilitačního ústavu Kladruby. V letech 2002–2009 z celkového počtu 798 spinálních pacientů bylo 594 mužů (74 %) a 204 (26 %) žen (Kulakovská a Talpová 2010, 353). Další, co můj názor podpořilo, je to, že většinu současných sportů pro vozíčkáře (zejména sálové sporty – basketbal, rugby, florbal, z outdoorových sportů pak ty adrenalinové) lze považovat za spíše „mužské sporty“. Lze vycházet také ze statistiky

ÚZIS, podle níž se fyzicky náročným aktivitám v běžné populaci věnují více muži než ženy (Brožová et al. 2003, 22). Z celkového počtu 108 vozíčkářů, kteří se kurzů účastnili, bylo 76 mužů (70 %) a 32 (30 %) žen. Počet mužů byl tedy oproti počtu žen více než dvojnásobný. Hypotézu tedy lze považovat za ověřenou.

Druhá hypotéza, kterou jsem testovala, se týkala věku vozíčkářů. Označíme-li věkovou kategorii do 40 let za „mladší“, od 40 let výše pak za „starší“, předpokládám, že sportovních kurzů se bude účastnit více „mladších“ vozíčkářů. Vítězslav Vurst ze spinální jednotky FN Motol uvádí, že spinální zranění se z velké části týká lidí ve věku do 30 let (Vurst 2012). Z vlastní zkušenosti vím, že čím dříve se člověk po úrazu začne věnovat sportu, tím větší je jeho šance na zlepšení fyzického i psychického zdraví. Z výsledků výzkumu vyplynulo, že nejmladšímu účastníkovi kurzu bylo 20 let, nejstaršímu pak 68. Pro lepší přehlednost jsem si stanovila pět věkových kategorií (20–29 let, 30–39 let, 40–49 let, 50–59 let, 60–70 let) a sledovala počet účastníků v jednotlivých kategoriích. Ve věkové kategorii od 20 do 40 let se účastnilo celkem 64 vozíčkářů, zatímco v kategorii od 40 do 70 let se účastnilo pouze 42 vozíčkářů. Hypotézu lze považovat za ověřenou.

V další hypotéze jsem předpokládala, že sportovních kurzů se bude účastnit více paraplegiků než kvadruplegiků. Domnívala jsem se, že paraplegici, vzhledem k tomu, že jsou fyzicky lépe vybaveni než kvadruplegici, budou obratnější také v různých sportovních činnostech. Také menší soběstačnost a horší schopnost sebeobsluhy může některé kvadruplegiky odrazovat od toho vydat se na kurz s cizími lidmi a do cizího prostředí (zde se opírám také o vlastní zkušenost). Z celkového počtu 108 vozíčkářů se sportovních kurzů účastnilo 64 paraplegiků a 44 kvadruplegiků. Hypotézu lze považovat za ověřenou.

V poslední, čtvrté hypotéze jsem zkoumala počet asistentů připadajících na jednoho vozíčkáře. Předpokládala jsem, že na jednoho vozíčkáře připadne zhruba jeden asistent.

Zde jsem vycházela z vlastních zkušeností z akcí, kde spolupracovali vozíčkáři s asistenty. Přesto, že někteří kvadruplegici potřebují i dva asistenty, paraplegici jsou na druhou stranu často zcela samostatní. Tím se počet asisten-

ta na vozíčkáře vyrovná poměru zhruba 1 : 1. Všechny letních sportovních kurzů outdoorového oddílu SKV Praha a Centra Paraple se zúčastnilo celkem 108 vozíčkářů a 105 asistentů – počet je tedy téměř vyrovnaný. Hypotézu lze považovat za ověřenou.

KVALITATIVNÍ VÝZKUM – SPOLUPRÁCE VOZÍČKÁŘŮ S ASISTENTY NA SPORTOVNÍCH KURZECH

Otázku role asistenta považuji za důležitou zejména ve vztahu k tématu resocializace a sblížování světů hendikepovaných se zdravými. Kromě asistentů samotných mě zajímal také vztah mezi asistentem a vozíčkářem, který je právě na sportovních akcích unikátní. Vozíčkáři nejsou jen pasivními příjemci pomoci asistentů, ale snaží se maximálně zapojit do dané aktivity v zájmu dosažení rovnocenné spolupráce.

Průkopníka v oblasti osobní asistence představuje hnutí Independent Living založené Edem Robertsem na kalifornské univerzitě v Berkeley. Hnutí je známé také pod recesistickým názvem Rolling Quads („Valčí se kvadrouty“). Motivem jeho vzniku bylo zajištění nezávislosti a samostatnosti ve smyslu, že i člověk s těžkým hendikepem může rozhodovat o vlastním životě a převzít za něj zodpovědnost (Novosad 1997, 31).

Trinácti letních sportovních kurzů s vozíčkáři, které se mi podařilo zmapovat, se zúčastnilo celkem 105 asistentů (60 CP : 45 SKV). U kurzů Centra Paraple to byli většinou jeho pracovníci doplnění studenty fyzioterapie a spřátelených oborů (ergoterapie, zdravotní školy...). Studenti často mohli tyto kurzy využít ke splnění povinné školní praxe. U kurzů SKV Praha tvořili asistenty zejména dobrovolníci, kteří pomáhali většinou jen za proplacení ubytování a stravy.

V následujícím odstavci shrnuji poznatky týkající se zastoupení pohlaví, zaměstnání a věkového rozmezí respondentů. Z rozhovorů, které se mi zatím podařilo nashromáždit, vyplynulo, že asistentkami bývají častěji ženy. V mém vzorku byla žen naprostá převaha – ze sedmi asistentů, od nichž se mi podařilo rozhovor získat, bylo 6 žen a pouze 1 muž. To potvrzuje i výzkum Michala Šmolky, vedou-

cího úseku psychologie Centra Paraple. O motivaci asistentů říká: „pro zájemce o dobrovolnictví je nejdůležitější vidina smysluplnosti práce a touha po změně ve vlastním životě“ (Šmolka 2015, 14). Převahu žen mezi asistenty však nelze zatím nijak zobecňovat. Z vlastní zkušenosti vím, že při sportovních akcích rádi pomáhají i muži a při fyzicky náročných sportech, kdy jsou nutné různé přesuny, jsou nepostradatelní. Mezi oslovenými vozíčkáři byla naopak převaha mužů (ze sedmi respondentů byli 4 muži), což koresponduje s poznatkem z první části výzkumu, že sportovních akcí pro vozíčkáře se účastní především muži. Během sportovních kurzů jsem zaznamenala mezi asistenty převahu studentů. To se potvrdilo i v mých rozhovorech – z celkem sedmi asistentů představovali 4 právě studenti (konkrétně 4 studentky). To částečně objasňuje i první tvrzení – vzhledem k tomu, že asistenti při sportovních akcích pocházejí většinou z řad studentů fyzioterapie, ergoterapie, zdravotních škol apod., bude zřejmě převládat i počet žen mezi asistenty. Mezi studenty těchto oborů totiž rovněž převládají ženy. Jedna ze zbývajících asistentek je zaměstnána jako sportovní terapeutka, jedna jako knihovnice a poslední asistent – jediný muž pracuje jako úředník. Škála zaměstnání, jimž se oslovení vozíčkáři věnují, je poměrně různorodá – administrativní pracovník, referent, koordinátor sportovních akcí, účetní, podnikatel. Mezi vozíčkáři byl i jeden student a jeden invalidní důchodce. Věkové rozmezí asistentů se pohybovalo od 20 do 37 let. Nejvíce asistentů bylo ve věku od 20 do 24 let. Věkové rozmezí sedmi oslovených vozíčkářů se pohybuje od 20 do 49 let (20, 31, 36, 41, 43, 45, 49).

Dále jsem se zaměřila na konkrétní akce, jichž se respondenti účastnili. Asistenti i vozíčkáři v rozhovorech tyto akce (soustředění tanečního oddílu SKV, sportovní kurz s Parapletem, lyžařský kurz, cyklistický kurz, vodácký kurz, kurz čtyřkolek a další...) popisovali a hodnotili. Většina z oslovených už se v minulosti sportovních akcí, kde spolupracovali vozíčkáři s asistenty, účastnili. Pouze dva z asistentů a dva vozíčkáři se podobné akce účastnili poprvé. Součástí rozhovoru byla také otázka, zda se respondenti budou podobných akcí účastnit i v budoucnu. Všichni odpověděli

kladně, přičemž někteří už měli jasně naplánováno, které akce to budou a někteří (zejm. asistenti) vyjádřili zájem o účast na takových akcích, „naskytne-li se jim příležitost“.

Další tematický blok otázek se týkal toho, jak spolupráce mezi vozíčkáři a asistenty probíhala a o které konkrétní činnosti se jednalo. Asistenti vozíčkářům pomáhají především s přesuny, osobní hygienou, oblékáním a vším, co sami nezvládnou. Většina respondentů zdůrazňuje, že však nejen asistenti pomáhali vozíčkářům, ale že se obě skupiny snažily zapojit rovným dílem. Jeden z asistentů, který pomáhal na florbalovém benefičním turnaji, to popisuje takto: „Společně jsme zajišťovali akci, co se týče organizace, podíleli jsme se rovným dílem a každý dělal, co zvládl.“ (Jan, 22. 10. 2015, Centrum Paraple) Vozíčkářka pracující jako referentka se o spolupráci na kurzu čtyřkolek vyjadřuje obdobně: „Probíhalo naprosto rovnocenné rozdělování úkolů a každý dělal, co mohl, podle svých možností.“ (Markéta, 16. 10. 2015, Centrum Paraple) Konkrétně vozíčkáři asistentům pomáhali třeba se zajištěním dopravy auty, jak podotýká třiatřicetiletý účetní na vozíku. Účastnice tanečního soustředění zase vyzdvihují spolupráci během tanečních tréninků, kdy vedení tréninků, tvorbu choreografií i veškerou organizaci zajišťuje vozíčkářka. Ostatní vozíčkářky se také na tvorbě choreografií podílejí.

V odpovědích na otázku „Co se Vám na akci líbilo/nelíbilo? Co konkrétně byste vylepšil/a?“ většina dotázaných chválí dobrou organizaci akcí, zábavný program, přátelskou atmosféru a spolupráci kolektivu. Negativních připomínek se v rozhovorech objevilo minimum, někteří respondenti vyjádřili pouze nespokojenost s podmínkami ubytování – například šestatřicetiletý vozíčkář, který se účastnil lyžařského kurzu. Třiatřicetiletá sportovní terapeutka, která na akcích pro hendikepované pomáhá pravidelně, vyjadřuje svoje stanovisko takto: „Líbilo se mi prostředí, profesionalita odborníků, kteří s hendikepovanými pracují, dobré vztahy mezi účastníky. Nelíbilo se mi to, že na některých akcích bohužel nešel zajistit plně bezbariérový přístup na WC a že tam byly malé místnosti na stravování.“ (Magda, 22. 10. 2015, Centrum Paraple) Jednatřicetiletá vozíčkářka, koordinátorka spor-

tovních akcí, oceňuje to, že zde mohou společně sportovat osoby s hendikepem i bez hendikepu.

Další otázky se týkají zejména toho, jaký přínos by spolupráce hendikepovaných a asistentů mohla mít do dalšího života obou skupin. Na otázku „Obohatila Vás tato akce nějak? Pokud ano, jak?“ odpovídali všichni respondenti kladně, většinou ve smyslu, že se naučili novým dovednostem, seznámili se s novými lidmi a odreagovali se od běžného pracovního stereotypu. Asistenti většinou vyzdvihují schopnost vzájemné spolupráce a vozíčkáři zase ochotu nehendikepovaných pomáhat. Některé z asistentek se vyjadřují shodně ve smyslu, že díky sportovním kurzům, které absolvovaly, měly možnost lépe poznat problémy lidí na vozíku. Dvaadvacetiletá studentka, která se účastnila tanečního soustředění SKV Praha, říká: „Jednoznačně jsme se s vozíčkáři sblížili. Trávím s nimi celý den člověku ukáže, co všechno obnáší být na vozíku a jak se dá pomoci.“ (Erika, 5. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Velice podobně se vyjadřuje také dvacetiletá studentka o Sportovním kurzu s Parapletem: „Poznala jsem, co všechno obnáší život na vozíku, a naučila jsem se pomáhat vozíčkářům s různými běžnými denními činnostmi i při sportu.“ (Tamara, 18. 6. 2015, Nové Zámky) Devětačtyřicetiletá vozíčkářka, která absolvovala kurz čtyřkolek, zase oceňuje to, že si dokázala, že sport, který vykonávala před ochrnutím, může po určitých úpravách vykonávat znovu.

Také v odpovědích na otázku „Přispěla podle Vašeho názoru tato akce ke sblížení vozíčkářů s chodícími? Pokud ano, jak?“ nacházím samá kladná stanoviska. Naprostá většina respondentů se vyjadřuje ve smyslu, že chodící se dověděli více o životě na vozíku a o tom, v jakých situacích a jakým způsobem je vhodné vozíčkáři pomoci či pomoc nabídnout. Velice podobně se vyjadřuje osmdvacetiletá knihovnice, která pomáhala na tanečním soustředění: „Já jsem se třeba dozvěděla více o každodenním životě vozíčkářů a o různých útrapách, které hendikep přináší.“ (Hana, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Podobně také sedmatřicetiletý úředník, který zajišťoval asistenci na benefičním florbalovém turnaji: „Spolupráce při sportu je jiná než v kanceláři. Sám jsem si půjčil vozík a chvíli jsem na něm zkoušel jezdit a došlo mi, že to není tak úplně jedno-

duché.“ (Jan, 22. 10. 2015, Centrum Paraple) Nebo např. dvacetiletá studentka na vozíku: „Myslím si, že chodící holky se během soustředění více dozvěděly o našem stavu, problémech a naučily se, jak a v čem nám vozíčkářkám pomáhat. Podle mě byla tato akce obohacující i pro chodící lidi, kteří v areálu pracují nebo zde byli ubytováni. Dozvěděli se o nás něco, a hlavně jsme jim ukázaly, že i člověk na vozíku může být aktivní.“ (Jana, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Některé respondenty použili také výrazy, že chodící při podobných akcích „přestanou mít strach z osob s hendikepem“ nebo se již nebudou bát jim pomoci, což v podstatě odráží přetrvávající předsudky ve společnosti. Důležitým poznatkem je, že sportující vozíčkáři budí dobrý dojem u veřejnosti a dokazují, že i oni mohou být aktivní. Působí tak motivačně nejen na ostatní hendikepované, ale i na širokou veřejnost – viz citace devětačtyřicetileté vozíčkářky, která pracuje jako referentka: „Chodáci přestali vidět vozíčkáře pouze jako chudáky.“ (Markéta, 16. 10. 2015, Centrum Paraple)

Na poslední otázku „Použijete tuto zkušenost dále v životě? Pokud ano, jak?“ odpovídali všichni vesměs v návaznosti na otázku minulou. Asistentky z tanečního soustředění uvádějí: „Já osobně už se třeba nebudu bát nabídnout pomoc vozíčkáři, kterého potkám na ulici.“ (Hana, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Anebo: „Ano, budu schopna vozíčkářům lépe pomoci a porozumět jejich potřebám.“ (Nina, 4. 7. 2015, Hradiště u Domažlic) Některé vozíčkáři, jako šestatřicetiletý administrativní pracovník, také uvedli, že se díky kurzu naučili sportu, kterému se mohou nadále věnovat i v soukromí. Že navazování nových vztahů, spolupráce v kolektivu i sport samotný je pro vozíčkáře nezbytný, dokazuje také odpověď pětáctýřicetiletého vozíčkáře – podnikatele: „Při takových sportovních akcích často vozíčkáři zjistí, že dokážou víc, než si myslí. Posouvání svých hranic je důležité.“ (Šimon, 15. 10. 2015, Centrum Paraple)

ZÁVĚR

Z první, kvantitativní, části výzkumu vyplynulo několik závěrů – sportovních kurzů pro vozíčkáře se účastní více mužů než žen, více

paraplegiků než kvadruplegiků a více mladších (do 40 let) než starších vozíčkářů (nad 40 let). Ze statistik z Kladrub vyplývá, že narůstá počet žen po poškození míchy. Zatímco v roce 2003 se na Spinální rehabilitační jednotce v Kladrubech léčilo 96 mužů (82 %) a 21 žen (18 %) (Kulakovská a Talpová 2010, 353), v roce 2013 to již bylo 83 mužů (67 %) a 41 žen (33 %) (Hendrych et al. 2013) a v roce 2014 82 mužů (71 %) a 33 žen (29 %) (Hendrych et al. 2014). Tomu také odpovídá můj výzkum, kde poměr mužů vůči ženám se více blíží kladrubskému poměru z roku 2013 a 2014 než poměru z roku 2003. Rýsuje se, že outdoorové aktivity nabízejí sportovní vyžití jak pro muže, tak pro ženy. Na druhou stranu mezi vozíčkářskými sporty převládají ryze mužské sportovní disciplíny. Naprostou výjimku tvoří taneční oddíl SKV Praha, který má téměř výhradně ženské členy. Zde vidím velkou výzvu do budoucnosti vozíčkářského sportu a možnost většího zapojení žen do sportovních aktivit. Vzhledem k tomu, že podíl žen mezi vozíčkáři narůstá, zvyšuje se poptávka po ženském sportu, jakým tanec na vozíku jistě je.

V případě poměru kvadruplegiků a paraplegiků moje výsledky rovněž korespondují se statistickým poměrem ve vozíčkářské populaci – paraplegiků je mezi vozíčkáři více (Kulakovská a Talpová 2010, 354). Převaha paraplegiků na sportovních akcích souvisí zřejmě také s rozdíly ve fyzické zdatnosti a soběstačnosti obou zmíněných skupin. V poslední hypotéze týkající se počtu asistentů na vozíčkáře při sportovních akcích jsem vycházela spíše z vlastních zkušeností. Ve všech čtyřech případech se tedy mé hypotézy potvrdily.

Na poslední hypotézu pak navazuje druhá, kvalitativní část výzkumu zabývající se vztahem asistenta a vozíčkáře při sportovních akcích a jejich vzájemným přínosem a obohacením. Jsem přesvědčena, že spolupráce mezi hendikepovanými a nehendikepovanými je oboustranně prospěšná a dokazují to i odpovědi respondentů. Lidem bez hendikepu přináší možnost lépe poznat svět hendikepovaných a uvědomit si nejen jejich limity, ale především jejich možnosti. Hendikepovaným dává možnost nejen dostat se do společnosti a překonat bariéry, které by bez asistentů nepřekonali, ale také umět si říci o pomoc. Spolupráce při

sportovních aktivitách je kvalitativně jiný způsob koexistence než např. v kanceláři, nemocnici, sociálních zařízeních apod. Je zde větší podíl fyzické činnosti, důraz je kladen na spolupráci rovným dílem, vozíčkář není pouze závislý na pomoci asistenta, ale oba se podílejí dle svých možností a společně přispívají zdárnému výsledku.

Na tom, že pravidelná fyzická aktivita má pozitivní vliv na zdravotní a psychický stav vozíčkářů, stejně tak jako na jejich socializaci, se shodují autoři Kudláček a Ješinová i Kábele (Ješinová a Kudláček 2013, 31; Kábele 1992). Tělesná výchova a sport má podle Josefa Kábeleho u vozíčkářů kladný vliv na rozvoj osobnosti, konkrétně na rozvíjení individuálních schopností, získávání samostatnosti a soběstačnosti a může fungovat jako určité odreagování či pomáhat zvládat psychické stresy (Kábele 1992, 10). Socializační a resocializační funkci sportu u vozíčkářů dále zdůrazňují také pracovníci Centra Paraple (Honzátková et al. 2013, 39) nebo Libor Novosad (Novosad 2002, 27; 2011, 37). Zmiňovaní autoři se shodují také na tom, že sport je u většiny lidí spojen s pozitivními emocemi, plní nejen socializační, ale také seberealizační funkci, a působí tedy jako prostředek obohacení kvality života (Honzátková et al. 2013, 39; Novosad 2002, 28). Už od počátků hnutí sportu hendikepovaných na konci 40. let 19. století popisoval jeho zakladatel Ludwig Guttmann jako záměr užívání sportu v rehabilitačním procesu spinálních pacientů sociální reintegraci a změnu vnímání hendikepovaných nehendikepovanými (Brittain 2009, 3). Sport podle Guttmanna nepředstavoval jen „nejpřirozenější formu rehabilitačního cvičení“ obnovující fyzické zdraví, sílu, koordinaci, rychlost, vytrvalost, ale měl také psychologický vliv na znovuzavedení potěšení do života a přispíval k sociální reintegraci. Guttmann věřil, že sport je cesta, která může dokonce silně postiženým lidem pomoci žít zdravější a šťastnější život, získat sebevědomí a sebeúctu a dosáhnout určitého stupně nezávislosti (Gold a Gold 2007, 134).

Svým výzkumem, hlavně jeho kvalitativní částí, jsem potvrdila, že hendikepovaní svou vytrvalostí, odvahou a schopností překonávat překážky často motivují i širokou veřejnost. Tím navazuji na Libora Novosadu, který kon-

statuje: „Usilující lidé s postižením jsou výzvou lidem intaktním, kteří tak mohou pod zorným úhlem toho, čeho dosáhli lidé s postižením, zhodnotit své vlastní cíle, ambice a postoje, a mohou tak posunout hodnotovou orientaci své existence na kvalitativně vyšší úroveň. [...]lověk, i když nemá funkční výkonnost, může své já realizovat v koexistenci a kooperaci s jinými lidmi. Může na ně působit, obohacovat je...“ (Novosad 2002, 109, 119–120). Obraz sportujících postižených má pozitivní vliv nejen na motivaci široké veřejnosti, ale také napomáhá odstranění některých zakotvených stereotypních představ. Obdobně se vyjadřuje také Simon Darcy z technologické univerzity v Sydney, který tvrdí, že „pozitivní obrazy postižených atletů soutěžících v různých sportovních disciplínách poskytují veřejnosti představu, která mění stereotypní vykreslení postižení v médiích a filmu“ (Darcy 2003, 16). Podle autora knihy *The Paralympic games explained* I. S. Brittaina existovala z historického hlediska potřeba vzniku hnutí hendikepovaných obecně, aby mohlo být poukázáno na fakt, že postižení jsou schopni ohromujících skutků tak jako kdokoliv jiný ve společnosti. A jedním z nejúspěšnějších a nejviditelnějších způsobů, kterými mohou být tyto záměry uskutečněny, je právě sport (Brittain 2009, 4–5).

Toto téma je velmi široké, veškeré aspekty tohoto problému nelze postihnout v jedné práci. Studie autorů zabývající se touto problematikou i osobní zkušenosti samotných hendikepovaných svědčí o tom, že přes velký pokrok a pozvolnou změnu postojů společnosti zůstává problém stigmatizace, diskriminace a nedostatečné informovanosti veřejnosti stále přítomný. V současnosti již dochází k transformaci ústavního modelu v model podporující individuální život člověka v přirozeném prostředí. Rozšiřuje se působnost neziskových organizací, asistenčních a dobrovolnických služeb. Přesto, že jsme již na dobré cestě, je třeba věnovat tomuto tématu pozornost – jak v běžném životě, tak v médiích, populární i odborné literatuře. Cílem je, aby postižení přestalo být vnímáno jako něco „zvláštního“, ale stalo se součástí běžné životní reality.

PODĚKOVÁNÍ

Poděkovat bych chtěla zejména organizátorům sportovních kurzů Michaela Krunčlové a Lence Honzátkové a ostatním informátorům, kteří mi pomohli nasbírat data důležitá pro tento výzkum.

POUŽITÉ ZDROJE

- Alina, Petr a Renáta Staňková. 2013. „Florbal vozíčkářů.“ In *Aplikované pohybové aktivity osob s tělesným postižením*, ed. Martin Kudláček, 79–84. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Bartoňová, Radka a Lucie Rybová. 2013. „Letní outdoorové aktivity.“ In *Aplikované pohybové aktivity osob s tělesným postižením*, ed. Martin Kudláček, 69–78. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Brittain, Ian S. 2009. *The Paralympic games explained*. Chapter 7. Oxford: Routledge.
- Brožová, J., Š. Daňková, M. Chudobová, Z. Kamberská a P. Lexová. 2003. *Ženy a muži v číslech zdravotnické statistiky*. Praha: ÚZIS ČR. Viděno 20. listopadu 2015. <http://www.uzis.cz/publikace/zeny-muzi-cislech-zdravotnicke-statistiky-2002>.
- Darcy, Simon. 2003. „The politics of disability and access: The Sydney 2000 Games experience.“ *Disability & Society* 18 (6): 737–757.
- Gold, John R. a Margaret M. Gold. 2007. „Access for all: The rise of the Paralympic Games.“ *The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health* 127: 133–141. doi:10.1177/1466424007077348.
- Hendrych, Jozef et al. 2014. *Výroční zpráva 2014. Rehabilitační ústav Kladruby*. Viděno 10. listopadu 2015. http://www.rehabilitace.cz/open/doc/vyrocní_zprava_zá_rok_2014.pdf.
- Hendrych, Jozef et al. 2013. *Výroční zpráva 2013. Rehabilitační ústav Kladruby*. Viděno 10. listopadu 2015. http://www.rehabilitace.cz/open/doc/vyrocní_zprava_zá_rok_2013.pdf.
- Hodges, Caroline E., Daniel Jackson, Richard Scullion, Shelley Thompson a Mike Molesworth. 2014. *Tracking changes in everyday experiences of disability and disability sport within the context of the 2012 London Paralympics*. Bournemouth: CMC Pub., Bournemouth University.
- Honzátková, Lenka, Martin Gregor, Jiří Pokuta a Tomáš Vyskočil. 2013. „Posilování vozíčkářů.“ In *Aplikované pohybové aktivity osob s tělesným postižením*, ed. Martin Kudláček, 14–24. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Hůlka, Bohuslav. 2014. *Výroční zpráva 2014. Sportovní klub vozíčkářů Praha*. Viděno 13. září 2015. http://www.skvp Praha.org/fileadmin/user_upload/SKVP_vyrocní_zprava_2014_web.pdf.
- Hůlka, Bohuslav. 2012. *Výroční zpráva 2012. Sportovní klub vozíčkářů Praha*. Viděno 13. září 2015. http://www.skvp Praha.org/fileadmin/_migrated/content_uploads/vyrocní_zprava_2012.pdf.

- Hůlka, Bohuslav. 2011. *Výroční zpráva 2011. Sportovní klub vozíčkářů Praha*. Viděno 13. září 2015. http://www.skvp Praha.org/fileadmin/_migrated/content_uploads/SKVP_vyrocní_zprava_2011_web.pdf.
- Janečka, Zbyněk et al. 2012. *Vybrané kapitoly ze sportu osob se zdravotním postižením*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Ješinová, Lucie a Martin Kudláček. 2013. „Integrace žáků ve školní tělesné výchově.“ In *Aplikované pohybové aktivity osob s tělesným postižením*, ed. Martin Kudláček. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kábele, Jozef. 1992. *Sport vozíčkářů*. Praha: Olympia.
- Kmeťová, Anna. 2015. *S handbiky na Šumavě. Sportovní klub vozíčkářů Praha*. Viděno 18. září 2015. <http://www.skvp Praha.org/sport/outdoor/zprava-outdoor/s-handbiky-na-sumave-2288/>.
- Kudláček, Martin et al. 2013. *Aplikované pohybové aktivity osob s tělesným postižením*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kulakovská, Marie a Eva Talpová. 2010. *Systém léčby na spinální rehabilitační jednotce v Rehabilitačním ústavu Kladruhy. Rehabilitační ústav Kladruhy*. Viděno 16. srpna 2014. http://www.rehabilitace.cz/store/kontakt_3_10_talpova.pdf.
- Maika, Melinda A. 2014. *The “Other” athletes: Representations of disability in Canadian print media during the London 2012 Paralympic Games*. The University of Western Ontario. Viděno 9. února 2016. <http://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=4135&context=etd>.
- Murphy, Robert Francis. 2001. *Umlčené tělo*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Novosad, Libor. 2011. *Tělesné postižení jako fenomén i životní realita: Diskurzivní pohledy na tělo, tělesnost, pohyb, člověka a tělesné postižení*. Praha: Portál.
- Novosad, Libor. 2002. *Problém tělesnosti u hendikepovaných osob z hlediska filozofie výchovy: Příspěvky k filozofii výchovy v pomáhajících profesích*. Praha: Univerzita Karlova.
- Novosad, Libor. 1997. *Některé aspekty socializace lidí se zdravotním postižením: Kapitoly ze sociologie handicapu*. Liberec: Technická univerzita.
- Peers, Danielle. 2009. „(Dis)empowering Paralympic histories: Absent athletes and disabling discourses.“ *Disability & Society* 24 (5): 653–665.
- Pišťorová, Margita et al. 2014. *Výroční zpráva Centra Paraple, o. p. s. za rok 2014*. Viděno 26. dubna 2015. http://www.paraple.cz/uploads/images/homepage/O%20nas/vyrocní_zprava_2014_cp_o.p.s.pdf.
- Pokuta, Jiří. 2015. „Kurz potápění.“ *Svět s Parapletem* 08/2015: 10.
- Rozsypalová, Monika. 2015. *Víkend s SKV na vodě. Sportovní klub vozíčkářů Praha*. Viděno 5. srpna 2015. <http://www.skvp Praha.org/sport/outdoor/zprava-outdoor/vikend-s-skv-na-vode-2272/>.
- Šmolka, Michal. 2015. „Dobrovolnictví pohledem psychologa.“ *Svět s Parapletem* 11/2015: 14.
- Tomáš, Jan. 2015. „Jak jsme byli na vodě.“ *Svět s Parapletem* 08/2015: 10.
- Vágnerová, Marie. 1992. *Psychologie handicapu: Skripta pro posluchače pedagogické fakulty Univerzity Karlovy*. Praha: Karolinum.
- Vurst, Vítězslav. 2012. *A život jede dál. Spinální jednotka při Klinice RHB a TVL 2. LF UK a FN v Motole*.
- Wendsche, Peter et al. 2009. *Poranění míchy: Ucelená ošetrovatelsko-rehabilitační péče*. Brno: Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických oborů.

TEMNÁ STRANA KRÁLE KAKTUSŮ: CO MAXQDA NEUMÍ A CO S TÍM DĚLAT?

Ondřej Hejnal

*Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
ohejnal@gmail.com*

**The dark side of the king of the CAQDAS:
What is MAXQDA not able to do and how should
it be dealt with?**

Abstract—Without a doubt, MAXQDA, the leading CAQDAS (software), is one of the most useful and commonly used tools for qualitative data analysis. Despite this and, in a sense, outside the common praise “the King of the CAQDAS”, the aim of this methodological paper is to present a variety of troubles (and their solutions) associated with the processing of a dataset with more than 90,000 media messages in MAXDictio (MAXQDA addon). Going in steps, I will demonstrate the phases of data import, categorization of data, autocoding of sentences, word frequencies, selection of key words, dictionary-making and an analysis of co-occurrences. In addition to MAXQDA, the article will mention some minor applications/software, potentially very handy for the diverse forms of computer-assisted text analysis (CATA). Accordingly, what are the limits of MAXQDA? And if exceeded, what are the solutions? And what other software can be (or have to be) used with MAXQDA.

Keywords—CAQDAS, MAXQDA; MAXDictio; MorphoDiTa; methodology; semantic network; data processing; content analysis; co-occurrence

ÚVOD

PROGRAM MAXQDA (2016), zpravidla řazený mezi CAQDAS, již více než dvě dekády zaujímá postavení jednoho z nejlepších a nejpoužívanějších „kaktusů“, tj. pomocných nástrojů při kvalitativní analýze dat jak v podobě textu, tak i v poslední době zvuku, obrazu či videa (Koenig 2004; srov. Kuckartz a Sharp 2011; Saillard 2011; Mertl a Hejnal

2013; Hejnal a Lupták 2015; Vašát a Čermák 2015; Silver a Lewins 2014). Ve shodě se současnými trendy spojování kvalitativního a kvantitativního výzkumného designu (Lu a Shulman 2008, 107) je MAXQDA vyvíjeno podobně jako jeho přímí konkurenti se silným zřetelem na upotřebitelnost v rámci projektů různým způsobem směřující či mixující postupy obou metodologických tradic (Fielding a Lee 2002; Fielding a Cisneros-Puebla 2009; Kuckartz a Sharp 2011, 12). Třebaže se v mnoha případech jedná o míšení založené na přehnaném a příliš zjednodušujícím vymezení obou metodologií, resp. na ostrém protikladu „slova“ versus „čísla“ (Schönfelder 2011, 10), zůstává pravdou, že kvantitativní prvky a principy pronikají do MAXQDA coby nové funkce či obměny funkcí starších. Doplněk MAXDictio uplatnitelný při klasické (kvantitativní) obsahové analýze je bezesporu nejvýraznějším dokladem snahy o integraci kvantitativních prvků do MAXQDA.

Během několika měsíců roku 2012 se mi podařilo díky krátkodobému neplacenému zpřístupnění databáze Anopress vytvořit korpus všech (více než 90000) mediálních sdělení, v nichž se objevilo slovo bezdomovec, resp. základ „bezdom“ ve všech tvarech a obměnách (tj. bezdomovkyně, bezdomovectví, bezdomovství atd.) v rozmezí let 1996 až 2012. S ohledem na „zastarávání“ dat jsem se rozhodl korpus alespoň předběžně, spíše kvantitativně zpracovat. Jak již bylo řečeno, ačkoli je MAXQDA určeno převážně ke kvalitativním technikám analýzy dat, v současnosti je k mání spolu s kvantitativním modulem MAXDictio (coby součástí „plusové“, dražší

edice). V návaznosti na povahu dat coby časové řady a poměrně malého množství vodiček, co by mohlo tvořit obsah/y jednotlivých součástí datového souboru, jsem zvolil postup, který je inspirován soudobými směry analýz temporálních/dynamických sémantických sítí (Batagelj, Mrvar a Zaversnik 2002; Diesner a Carley 2004a; Diesner a Carley 2004b; Bender-deMoll a McFarland 2006; Carley et al. 2007; Leydesdorff et al. 2008; Leydesdorff a Schank 2008; Tambayong a Carley 2012; Newman, Barabasi a Watts 2006) a zároveň si vystačí s metodologickými prvky „klasické“ kvantitativní obsahové analýzy (srov. Weber 1990; Popping 2000; Riffe, Lacy a Fico 2005; Krippendorff 2012); konkrétně s těmi, u nichž MAXQDA manuál uvádí, že by si měl MAXDictio poradit.

Krom několikaleté zkušenosti s ovládáním MAXQDA bylo setrvání u tohoto softwaru motivováno předpokladem, že po kvantitativním zpracování korpusu zbydou projektové soubory, které již budou připravené pro kvalitativní analýzy, příp. budou dovolovat navrácení se k předchozí fázi a zhodnocení různých interpretací vzešlých z odlišně metodologicky a teoreticky uchopených, ale identických dat. Analytické kroky, které se více či méně překrývají s metodologickými popisy Martina Hájka (2010; 2014) a Václava Čepeláka (2013),¹ zahrnovaly import, kategorizaci dat (tj. přiřazení proměnných), automatické kódování vět s „bezdom“ (coby jednotka KWIC), přehledy frekvencí slov (uvnitř KWIC), výběr častých a důležitých slov, vytvoření slovníku, aplikace slovníku, tj. vyhledání klíčových slov ve větě KWIC, autokódování slov ze slovníku, analýza spoluvýskytu slovníkových slov prostřednictvím „Prohlížeče vztahů kódů“ (Code Relation Browser), vizualizace spoluvýskytu kódů v MAXMaps (Import Coocuring Codes) a po vyčerpání MAXQDA bylo v plánu, po-

kud by se daný směr ukazoval jako potenciálně zajímavý a přínosný, pokračování v softwaru na analýzy sítí UCINET (2002) (popř. Gephi 2009; Bastian et al. 2009; Bastian, Heymann a Jacomy 2009).

Následujících několik kapitol vybočuje ze všech metodologických statí, které jsme spolu s kolegy inklinujícími k používání MAXQDA doposud sepsali. Na rozdíl od běžné deklarace pozitiv se popis praktických úkonů zaměřil na nejružnější peripetie, které na uživatele nejen MAXQDA (srov. Nohlová a Nikolin 2015) mohou čekat, pokud se velikost korpusu dat vymyká běžně používaným datovým souborům. Krom MAXQDA budou zmíněny i některé drobnější přehlížené aplikace, jejichž potenciál může být pro nejružnější formy CATA, např. CAQDAS poměrně výrazný. Obecně je text spjat s několika otázkami: Jaké jsou tedy limity MAXQDA? Jaká mohou být zvolena řešení v případě jejich překročení? Které další softwary lze (anebo je nutné) využít spolu s MAXQDA?

Rok	Velikost projektu [MB]	Počet mediálních sdělení		
		ČR [tis.]	Četnost „bezdom“ ^{***}	
			absolutní	relativní
1996	18,55	799	1609	0,20 %
1997	20,34	1239	2501	0,20 %
1998	19,12	1093	2362	0,22 %
1999	27,81	1410	3414	0,24 %
2000	25,94	1499	3623	0,24 %
2001	26,34	1469	3652	0,25 %
2002	31,53	1448	4105	0,28 %
2003	32,28	1501	4457	0,30 %
2004	32,56	1584	5013	0,32 %
2005	48,48	1659	5609	0,34 %
2006	44,16	1688	6265	0,37 %
2007	46,86	1905	7143	0,37 %
2008	57,50	1928	8143	0,42 %
2009	49,67	1794	6669	0,37 %
2010	53,76	1745	7291	0,42 %
2011	47,76	1740	6187	0,36 %
2012	79,59	3146	13599	0,43 %
Celkem	662,26	27646	91642	0,33 %

Pozn.: Vlastní zpracování dat z databáze Anopress.

Tabulka 1: Mediální sdělení v ČR, četnost sdělení s „bezdom“^{***} a velikost projektů

IMPORT

Datový korpus zahrnoval před úpravami a čištěním 91642 sdělení v podobě RTF souborů (1 RTF soubor činí přibližně 40 kB). Kritériem jejich výběru byl ne/výskyt v libovolném čes-

¹ Spolu se Zdeňkem Hájkem vyvinul Martin Hájek vlastní software COOA (Co-occurrence Analysis Software), který je volně ke stažení na http://publication.fsv.cuni.cz/attachments/471_setup_COOA.exe (viděno 16. ledna 2012). Mimo frekvencí slov, KWIC atd. vypočítává COOA vybrané podobnostní míry vhodné pro aplikaci Hájkem i Čepelákem preferovaného MDS (multidimenzionálního škálování/scaling). Podobnostní analýza (Similarity Analysis) dokumentů na základě spoluvýskytu kódů se coby zabudovaná možnost objevila až v poslední verzi MAXQDA12.

kém, zmíněnou databází monitorovaném (tj. spadající do rozmezí let 1996–2012), médiu (alespoň jednoho) řetězce „bezdom“ bez ohledu na povahu jeho (textového) okolí. Jinými slovy, mediální sdělení bylo považováno za relevantní, splňovalo-li podmínku přítomnosti zmíněného řetězce; obsahově ani tematicky vymezeno nebylo. Vzhledem k tomu, že jedinou relevantní informací před zpracováním korpusu byly počty sdělení ve 204 po sobě jdoucích měsících, bylo nutné využít nějaký software, s jehož pomocí lze automatizovaně kategorizovat textové soubory a zároveň usnadňuje následnou kvalitativní, a nejlépe i kvantitativní analýzu. Nikoli překvapivě byl vybrán software MAXQDA, s nímž mám řadu (veskrze pozitivních) zkušeností a s jehož ovládáním jsou na různé úrovni seznámeni i moji kolegové, potenciální spolupracovníci při analytickém zhodnocení jeho obsahu, kteří ovládají jiné součásti MAXQDA (srov. např. Krčál 2012; 2013; Tousek 2013; Hejnal a Lupták 2015; Vašát a Čermák 2015).

Jakkoli MAXQDA splňuje naznačené podmínky, datový soubor se přeci jenom na poměry softwaru určeného na kvalitativní analýzu (zpravidla nepřesahující stovky textů) zdá příliš velký. Nicméně například můj projekt s kódovanými materiály (nejvíce knihy a články v PDF) přesahující 4 Gb, resp. 1500 dokumentů a 35000 kódovaných segmentů, funguje bez větších problémů. Soudě dle manuálu k poslední (12) verzi² se velikost mediálního korpusu sice pohybuje pod hranicí teoretického maxima jednoho MAXQDA projektu, avšak s ohledem na zbývající uváděná omezení a možnost sloučit dílčí součásti mediálního korpusu později³ byla data kompletně nahrána do 17 dílčích projektových souborů (odpovídajících rokům), resp. 12 příslušných dokumentových skupin (měsíců). Spolu s tímto rozdělením se pochopitelně úměrně navýšil i počet

následných kroků při plánované („jednorázové“) aplikaci funkcí MAXDictio.

Import RTF souborů do MAXQDA projektu s dokumentovými skupinami (např. 2004-01 až 2004-12, tj. 12) se s každým dalším zpomaloval, ale nijak výrazně. Určitou „novinkou“ byl stav, kdy MAXQDA zdánlivě během importování „zamrzl“, a nebylo tedy bez vizuální informace možné odhadnout počet doposud nahraných článků/relací (zpětně lze říci, že 500 RTF souborů trvalo dvě až tři hodiny). Situace se začala radikálněji zhoršovat od roku/projektového souboru 2005. Import byl v případě měsíců květen až prosinec stále pomalejší. Manuál řešení nenabízel, doporučení online podpory – „Co takhle importovat větší množství dokumentů přes noc?“ (e-mailová korespondence, 30.6.2011) – bylo v lepším případě dočasné. Po zařazení druhého počítače do procesu nahrávání dat bylo alespoň možné pracovat na již hotových.

KATEGORIZACE

Tato fáze navazuje na již několikrát popisovanou kategorizaci částečně strukturovaných dat v prostředí MAXQDA (Hejnal 2012; Hejnal a Lupták 2013a; 2013b; 2015; Mertl a Hejnal 2013): unikátní (tj. s vysokou pravděpodobností jinde v textu se neobjevující) části horní identifikační poloviny Anopress výstupu (tzv. hlavička, viz Obrázek 1) lze za běžných okolností, resp. s menšími projekty, během pár sekund vyhledat (např. „Zdroj: [mezeraj]“ anebo „Mutace:“), automaticky kódovat hledaný segment s možností „celá věta“ (vzniká např. „Zdroj: Mladá Fronta Dnes“) a po odmazání hledaných řetězců (tj. „Zdroj:[mezeraj]“) přiřadit zbytek („Mladá Fronta Dnes“) coby atribut / proměnnou příslušnému souboru / mediálnímu sdělení. Proběhne-li vše v pořádku, datový soubor lze filtrovat (ať už přímo v MAXQDA, či po exportu dat v jiném softwaru) na základě víceméně všech základních charakteristik zpravidla se omezujících na časové zařazení, geografickou lokalizaci, typ média (např. celostátní deníky, regionální rozhlas, televize atd.) a konkrétní deníky, televize či rozhlasové stanice. Jakkoli je tento postup s mezikrokem v podobě úpravy excelové nebo jiné tabulky stále platný, přímá konverze

² MAXQDA projekt může být naplněn 99999 dokumenty. Bez limitů jsou uváděny celkový počet kódů, kódovaných segmentů i proměnných, ale je doporučena kontrola výkonu před zpracováním 1000 dokumentů, 1000 kódů a 10000 segmentů. Není doporučeno používat více než 250 proměnných (Kuckartz 2016).

³ Původní záměr, vytvoření projektu jediného, byl tudíž nejprve odložen a po několika neúspěšných experimentech s více roky zároveň v jediném projektu i zcela zavržen.

v rámci MAXQDA (Hejnal a Lupták 2013b, 237–238) se ukazuje méně chybovou.

MONITORING MÉDIÍ 12.12.2011 18:03

AI
VÁŠ DO

Desetníky a dvacetníky skončily

Datum: 01.02.2004

Relace: Pražský senát

Zdroj: TV PRAHA

Moderátor: Martin Pouva

Oblast: Televize

Zkratka oblasti: TV

Zkratka zdroje: TVT7

Identifikace: TVT720040201010004

Název: Desetníky a dvacetníky skončily

Zpracováno: 02.02.2004 07:17:42

Klíčová slova: bezdomovců

Moderátor (Martin Pouva):

Naposledy v pátek stál před azylovým domem A

Obrázek 1: Příklad částečně strukturovaného textu (mediálního sdělení)

Kategorizace dat měla podobný průběh jako import. Zpočátku probíhalo hledání a autokódování velmi rychle, u „objemnějších roků“ docházelo ke zpomalování. Třebaže velikost dílčích projektů není nijak závratná, průměrně 39 MB, kvantita pomocných kódů (tj. ZDROJ, DATUM, OBLAST atd.) některé MAXQDA projekty doslova znehybnily a jiné připravily o základní matematické dovednosti (viz Obrázek 2). Snaha průběžně tyto kódy likvidovat⁴

⁴ Po importu proměnných, tj. přiřazení například kategorie „Blesk“ k příslušným dokumentům, se staly pomocné kódy, resp. kódované segmenty (např. „Zdroj: Blesk“) nadbytečnými, protože veškeré filtrační funkce zastanou (přinejmenším v případě větších korpusů) mnohem rychleji právě vytvořené dokumentové proměnné. Nicméně po určitých úpravách lze použít funkce *Transform code into a document variable*, popř. *Transform code into a categorical document variable*, které vytvoří automaticky proměnnou indikující počet výskytů daného kódu (první možnost), resp. subkódů daného kódu (druhá možnost). Jinými slovy, ve stávající podobě kódy nelze použít. Pokud bychom převedli např. kód DATUM, v tabulce s proměnnými a jejich hodnotami získáme stejnojmennou proměnnou a sloupec s jedničkami (na druhou stranu toho lze využít při kontrole). Druhá možná transformace nebude nabídnuta, jelikož její podmínkou je existence subkódů, tj. kategorií proměnné. Jestliže kupříkladu vyhledáme „Oblast: Regionální deníky“, poté „Oblast: Celostátní deníky“ a následně automaticky okódujeme příslušné části textu dvěma novými kódy (např. „Regionální deníky“ a „Celostátní deníky“), které podřadíme kódu OBLAST, lze prostřednictvím transformace OBLASTi

nevedla k lepšímu výsledku, neboť rychlost mazání se v zásadě rovnala autokódování. Díky průběžnému zálohování různých verzí to nepředstavovalo příliš velký problém: proměnné ze „znehdybněného“ projektu byla exportována a importována do verze bez kódů. Nicméně s ohledem na plánovanou analýzu, která existenci přinejmenším jednoho kódu (věta s „bezdom“) předpokládá, nemluvě o dalším kvalitativním kódování, se jeví moje představa vynechávající čištění dat, které by bylo v ideálním případě zbytečné, jako mylná.

Pozn.: Hodnota Code System by se měla rovnat součtu Název a Text.

Obrázek 2: Výřez kódovníku z projektu kombinující roky 1996, 2004 a 2012

„PŘEDZPRACOVANÝ“ TEXT

Znatelné zpomalení softwaru bylo možné částečně zmírnit hromadnou úpravou, resp. pročištěním souborů před importem do MAXQDA: (1) převést RTF soubory na univerzálnější TXT s kódováním UTF-8, (2) pojmenovat je dle logického klíče (např. `rok_mesic_den_poradi`) a (3) nahradit (tj. většinou vymazat) nadbytečný text ve více souborech najednou. Ke každému kroku lze nalézt několik (placených i nezaplatněných) programů, které nebývají součástí „standardní“ výbavy počítače. Hromadné přejme-

do kategorické proměnné získat proměnnou členící korpus na dva typy deníků (toho lze dále využít ke komparativní analýze v řadě funkcí MAXQDA). Oba typy transformace, resp. *hodnoty* proměnné, jsou automaticky průběžně aktualizovány (zdůrazňuji hodnoty, tj. je-li podřazen transformovanému kategorickému kódu další sub/kód, v tomto kontextu kategorie proměnné, v tabulce proměnných nenastane žádná změna). Příslušné (transformované) kódy by pochopitelně neměly být smazány, byť v případě kategorií se vyjma znemožnění automatické aktualizace v zásadě nic nezmění a kategorie zůstávají v tabulce dokumentových proměnných.

nování nabízí zkratka CTRL+M v relativně známém Total Commander, konverzi např. RTFtoUTXT⁵ a nahrazování / promazávání textu (zejména hyperlinků) univerzální Notepad++⁶ či SarAnt (viz dále). Avšak tato fáze nabízí mnohem více: vytvoření kategorií (resp. kategorizujících kódů) dokumentů (mediálních sdělení) již během importu.

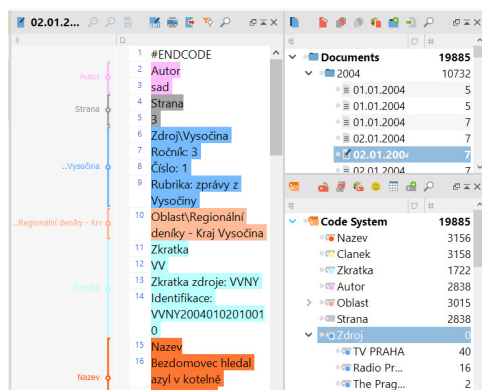
Najít (co)	Nahradit (čím)
Datum:	#TEXT
Autor:	#ENDCODE\r#CODEAutor\r
Str.:	#ENDCODE\r#CODEStrana\r
Zdroj:	#ENDCODE\r#CODEZdroj\\
Oblast:	#ENDCODE\r#CODEOblast\\
Zkratka oblasti:	#ENDCODE\r#CODEZkratka\r
Název:	#ENDCODE\r#CODENazev\r
Klíčová slova:	#ENDCODE\r#CODEClanek\r
IČ: 26694484	#ENDCODE \r

Pozn.: Testováno v Notepad++ v6.8.3

Tabulka 2: Přehled hledaných řetězců a jejich náhrad

Využijí se k tomu „předzpracované (strukturované) dokumenty“, resp. schopnost MAXQDA vytvářet dokumenty a kódy na základě rozpoznání specifických řetězců znaků – #TEXT[název], #CODE[název] (vytvoření nového kódu, příp. #CODE[Název] \Subcode[Název2] pro vytvoření hierarchie) a #ENDCODE (ukončení kódovaného segmentu) – zanesených v korpusu dat (viz Tabulku 2, první sloupec). Před nahrazováním je možné sloučit textové soubory do jediného (např. ve freeware programu TXTcollector),⁷ jelikož každý výskyt „#TEXT“ vytváří automaticky nový dokument. Namísto hromadného mazání je možné hromadně nahrazovat pomocné části dokumentu („Datum:“, „Zdroj:“, „Oblast:“ atd.) některými ekvivalentními a rozpoznatelnými řetězci (tj. „#TEXT[datum]“, „#CODEZdroj“, „#CODEOblast“ atd.). Prostřednictvím běžné funkce „najdi-nahrad“ (ať už postupně, anebo jednorázově),⁸ například ve zmíněném Notepad++ (viz Tabulku 2), se

zkracuje čas obvykle věnovaný „dolaďování“ datového souboru. Projekt se stává plně funkční, resp. k analýze připravený, současně s importováním (v tomto případě spíše vytvořením) posledního dokumentu. Jakkoli chod MAXQDA setrvává v pomalejším módu, nejedná se o stav, který práci zcela znemožňoval. Krom postupu s textovými soubory nabízí MAXQDA i alternativní řešení s tabulkovým formátem (XLS, XLSX, CSV), které je ještě o něco rychlejší a umožňuje automaticky vytvořit dokumentové proměnné (viz dále). V případě některých typů vstupních dat (např. dotazníky s otevřenými odpověďmi, strukturovaných interview atd.) se jedná o bezesporu preferovaný způsob importu. Zároveň je třeba dodat, že v některých typech střídmejších analýz vyžadujících kupříkladu pouze seznam klíčových slov v kontextu (věty, odstavce atd.) s několika identifikátory (rok, měsíc, název média atd.) není nutné (díky množství pluginů) prostředí Notepad++ opouštět.

Obrázek 3: Dokumenty, kódy a ukázka textu po importování předzpracovaného TXT souboru

FREKVENCE SLOV

Vzhledem k vymezení kontextové jednotky, která odpovídala jedné větě obsahující řetězec „bezdom“, se frekvence slov omezily pouze

lonce „najít“ a (?1#TEXT)(?2#ENDCODE\r#CODEAutor\r)(?3#ENDCODE\r#CODEStrana\r)(?4#ENDCODE\r#CODEZdroj\\)(?5#ENDCODE\r#CODEOblast\\)(?6#ENDCODE\r#CODEZkratka\r)(?7#ENDCODE\r#CODENazev\r)(?8#ENDCODE\r#CODEClanek\r)(?9#ENDCODE\r) pro „nahradit“.

⁵ Ke stažení na <http://www.emreakkas.com/wp-content/uploads/2010/12/RTFtoUTXT.exe> (viděno 26. ledna 2016).

⁶ Konkrétní verze ke stažení na <https://notepad-plus-plus.org/> (viděno 26. ledna 2016).

⁷ Ke stažení na <http://bluefine.pair.com/TXTcollector.zip> (viděno 26. ledna 2016).

⁸ Funkční hromadné nastavení testované v Notepad++ je: (Datum:)|(Autor:)|(Str.:)|(Zdroj:)|(Oblast:)|(Zkratka oblasti:)|(Název:)|(Klíčová slova:)|(Zpracovatel: Anopress) v ko-

na takto definované části korpusu. V každém projektovém souboru byl automaticky vyhledán zmíněný řetězec a posléze automaticky okódována celá věta (kontext). První tři až čtyři projekty byly hotové, připravené k frekvenční analýze, v řádech desítek minut (průměrně 6000 vyhledaných slov a zhruba o třetinu menší počet kódovaných vět), kdežto závěrečné „dojezdovou dobu“ kódů znatelně prodlužovaly. Zpracování posledních tří trvalo již několik hodin a bylo opět doprovázeno zdánlivým, a o to nepříjemnějším, „zamrzáním“ (podobně jako v případě importu dat). Přitom pokud porovnáme MAXQDA například s bezplatným softwarem AntConc (Anthony 2016),⁹ rozdíl v čase dokončení jsou poměrně výrazné.

V obecné rovině byly seznamy frekventovaných slov získávány aplikací stejnojmenné funkce (tj. Word Frequency) kvantitativního balíku MAXDictio a postupnou tříúrovňovou aktivací: (1) všech dokumentů v projektovém souboru (tj. odpovídající jednomu roku) a (2) kódu vytvořeného v předchozím kroku, který shromažďoval věty s řetězcem „bezdom“. Tím bylo zaručeno, že se seznamy vztahují pouze a jen k nejbližšímu okolí zvoleného řetězce. K primárním „ročním“ seznamům byly díky úvodní kategorizaci projektových souborů zhotoveny dílčí přehledy, které sledovaly frekvence (v jednotlivých letech) (3) dle kategorií médií. Původních devět typů bylo s ohledem na poměr časové náročnosti / analytického přínosu zkráceno na šestici celostátní deníky, regionální deníky, (regionální i celostátní) časopisy, (regionální i celostátní) rozhlasové stanice, televizní stanice a internetová média. Během celého procesu byl kontinuálně vytvářen a aplikován tzv. stoplist, tj. seznam (z pohledu analýzy) irelevantních řetězců, které MAXDictio při vyhledávání / shromažďování slov ignoruje. Jakkoli se lze setkat s celou řadou podobných předpřipravených seznamů, data byla

filtrována výhradně řetězci vzešlými z korpusu. Výstupy frekvenčních analýz, které jsou v prostředí MAXQDA poměrně rychle hotové (řádově minuty), dovolují jednoduchým dvojklikem, popř. prostřednictvím kontextového menu, vyřadit nechtěné položky z další fáze analýzy.

Avšak je nutné se stoplistem absolvovat několik kol, tj. aplikovat frekvenční analýzu minimálně dvakrát s každou součástí korpusu (srov. Léger 2009, 15). Nakonec jsou relativně „čisté“ frekvenční seznamy sloučeny do jediné obří tabulky a zbaveny opakujících se řetězců. Sestává tedy ze čtyř sloupců udávajících absolutní a relativní četnosti, délku a podobu nalezených řetězců. Jak napovídá Tabulka 3, sloupec vyhledaných slov bude pravděpodobně mimo jiné tvořen morfologickými variantami (např. lidé, lidi nebo lidí a centra nebo centrum) určitého (menšího) počtu odpovídajících slovních základů (např. člověk a centrum).

Slovo	Délka slova	Absolutní četnost	Relativní četnost
policie	7	188	0,42
nádraží	7	157	0,35
města	5	156	0,35
lidé	4	136	0,30
lidí	4	127	0,28
problém	7	122	0,27
sociální	8	118	0,26
ulici	5	115	0,25
strážníci	9	101	0,22
soud	4	97	0,21
zemřel	6	87	0,19
centra	6	86	0,19
policisté	9	83	0,18
lidi	4	81	0,18
pomoc	5	81	0,18
jídlo	5	77	0,17
městské	7	74	0,16
vězení	6	74	0,16
naděje	6	73	0,16
centrum	7	70	0,15

Tabulka 3: Příklad (průběžného) výstupu funkce frekvence slov (TOP 20 slov)

LEMATIZACE A SLOVNÍK

Ohebnost českých slov může mít mimo jiné za následek nadreprezentaci či podreprezentaci některých slov / řetězců – méně ohebná slova (používaná v menším množství tvarů) mohou být umístěny v TOP50, kdežto ohebnější slovo

⁹ AntConc je (stejně jako zmíněný SarAnt) součástí sady multiplatformních nástrojů vyvíjených Laurencem Anthonym, která funkčně pokrývá oblasti čištění / zpracovávání dat a provedení několika typů lingvistických / obsahových analýz (k celé sadě viz <http://www.laurenceanthony.net/software.html>, viděno 26. ledna 2016). V českém sociálně-vědním prostředí je při analýzách metafor, resp. zpracování většího množství dat, nejvíce užíván Jiřím Mertlem (2013a; 2013b; 2014).

může být rozdrobeno kvůli většímu počtu používaných tvarů v dolní části seznamu, přestože v součtu frekvencí svých tvarů patří do TOP20 (srov. Hájek 2010, 25). Čím větší je analyzovaný korpus, tím více se stává tato morfologická variabilita nepříjemnou překážkou. Zpravidla se tento problém řeší tzv. lematizací slov, tj. převedením vyhledaných řetězců na jejich slovníkovou variantu, určitého společného reprezentanta (podstatná jména např. na 1. os. sg.). Postupem může být např. (sestupně) seřazení slov dle frekvence výskytu a „manuální“ dosazování lemat za ideálně všechny konkrétní tvary. Existují však i výrazně méně náročné („automatizované“) alternativy.

[illegible]

Obrázek 4: Zadání slov a (vnořený) výstup v MorphoDiTa

V případě mediálního korpusu byla ke zjištění lemmat využita bezplatná online aplikace MorphoDiTa¹⁰ (Spoustová et al. 2009; Straka a Straková 2013; Straková, Straka a Hajič 2014), která dokáže na základě tvaru určitého slova odhadnout mimo jiné i odpovídající lemma (byť je nutná kontrola).¹¹ Krom toho

¹⁰ MorphoDiTa (*Morphological Dictionary and Tagger*) je aplikace vyvíjená na Ústavu formální a aplikované lingvistiky (Spoustová et al. 2009; Straka a Straková 2013; Straková, Straka a Hajič 2014). Demoverze je přístupná na <http://lindat.mff.cuni.cz/services/morphodita/> (viděno 20. ledna 2016).

¹¹ Pokud jsou data zadávána ve formě sloupce (tj. jedna řádka odpovídá jednomu slovu), MorphoDiTa může zkreslit některé odhady lemmat, jelikož nemá k dispozici „okolí“ slova (kontext věty) – např. „centru“ je přiřazen „*centr-1_řsport:_přihrávka*“. V tomto případě se nejedná o chybu, protože aplikace na základě vstupních dat vygenerovala adekvátní výsledek. Je-li zadána celá věta „Bezdomovci v budoucím centru pracují prakticky celý den jen za stravu a nocleh“, „centru“ je přiřazeno lemma „*centrum*“. Podobné, byť méně zřejmé jsou odhady lemmat v případě názvů

jsou všechna slova ve výsledné tabulce prezentována s dalšími morfologickými charakteristikami. Vzhledem k utváření slovníku, resp. předběžnému rozčlenění jeho obsahu (slov), se nabízí využít např. slovní druh, zápor / klad, pád.¹²

Slovník jako analytickou pomůcku zhotovenou a používanou v průběhu různých fází (obsahové) analýzy textu lze obecně pojímat coby různou měrou hierarchizovaný a strukturovaný „seznam tematicky relevantních slov a kategorizačních schémat“ (Alexa 1997, 16). Pomineme-li některá problematická slova / lemmata, která si žádají individuální přístup a poněkud zdoluhavější zpracování (příkladem budiž „napadnout“, „stát“ apod.),¹³ je třeba vytyčit několik definičních hranic. Jinými slovy, určit, jaká kritéria kvalifikují dané slovo / lemma do slovníkového výběru a, jsou-li kvantitativní (např. četnost za určitá období), kde se nachází hranice oddělující „klíčová slova“ (lemmata) od zbylých (v tomto smyslu tedy „kontextových“) slov. Má-li být součástí výstupů vizualizace vybraných slov, jejich vztahů a rozmístění v dvojrozměrném prostoru, zhruba 50–60 slov je dle P. Hájka (2010, 24–25) počtem jednak ve vztahu k vět-

či jmen – např. „olomouc“ při zadání pouze „Olomouci“ („olomouc“ při zadání celé věty „Fakultní nemocnice v Olomouci odmítla zodpovědnost za smrt bezdomovce“). Vzhledem k validitě odhadů je tedy zadání celých vět do aplikace MorphoDiTa vhodnější, ale na druhou stranu, chceme-li data / lemmata zpětně využít při tvorbě slovníku pro MAXQDA, mohou nastat potíže při následném čištění výstupů, zejména při odfiltrování „kontextových slov“ a „spárování“ s frekvenčními seznamy. Je však třeba přiznat, že varianta se zadáním celých vět (s ohledem na jejich počet a určitou „pohodlnost“ sloupcového postupu) nebyla detailně testována.

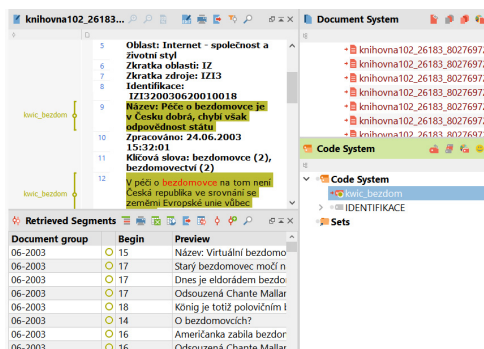
¹² Výčet s vysvětlivkami je dostupný na http://ufal.mff.cuni.cz/pdt/Morphology_and_Tagging/Doc/hmptagqr.html (viděno 20. ledna 2016).

13 V tomto ohledu může být MorphoDiTa velice užitečná. Opět je však podstatný rozdíl mezi výsledky vygenerovanými na základě importu slov ve sloupci a celých vět (viz příslušnou poznámku k „nutnosti kontroly“). V případě zadání celých vět s lemmatem „stát“, které samo o sobě může odkazovat k různým významům, MorphoDiTa lemma konkretizuje přidáním vysvětlující přípony (např. „stát-1_žstátní_útvar“), „stát-2_žněco_se_přihodilo“, „stát-3_žněkdo/něco_stojí_např._na_nohou“, „stát-4_žněco_stojí_peníze“ atd.). V použitém případě zadání celého sloupce bez kontextových dat je však aplikace, nikoli překvapivě, slepá.

ším korpusům adekvátní, a jednak za níž přestávají být vizualizace přehledné a užitečné.¹⁴

Vzhledem k tomu, že byla předpokládána následná analýza sítí v UCINET a příprava díky aplikaci MorphoDiTa znamenala minimální úsilí, byl počet lemmat ve slovníku s průměrně třemi konkrétními slovy ponechán v poloze otázky: počet slov (první verze obsahovala 2335 slov) byl postupně snižován s cílem zjistit, do jaké míry je MAXQDA schopno se vypořádat s dalšími zátěžemi. Oproti předchozím nastavením není třeba aktivovat ani kódy, ani dokumenty, jelikož MAXDictio Kodér (Coder) umožňuje situovat prostým zatrhnutím hledání slov do oblasti konkrétního kódu, případně více kódů naráz. Nikoli překvapivě se zanedlouho ukázalo, že řády tisíců slov jsou alespoň v případě projektů obsahujících velké množství menších souborů nad síly MAXQDA. Nicméně ani snižování latky prostřednictvím promazávání slovníku nepřinášelo zdaleka takové zrychlení vyhledávání – např. 300 lemmat odpovídalo prodlevě velmi výrazně přesahující pět hodin.

Obrázek 5: Pomocný kód s kontextovými větami

K tomu je nutné přičíst, chceme-li dále s daty pracovat v MAXQDA, dobu nutnou na převod výsledků kodéru buď do dokumentových proměnných, anebo nechat autokódovat jednotlivé věty novými kódy, jejichž názvy by odpovídaly hledaným slovům a obsahy (segmenty) větám, v nich se příslušná slova vyskytují. V situaci, kdy se hledání kodéru omezovalo na věty s „bezdom“, lze využít první, mnohem kratší dobu trvající, možnost. Elegantnější a ve vztahu k některým dalším funkcím MAXQDA příhodnější druhá alternativa je časově náročnější – téměř se vyrovná čekání na výsledek kodéru. Vyjádřeno v časových jednotkách otázka zní, zdali strávit s jedním projektem dalších pět hodin (druhá možnost), anebo u každého přechat přibližně 90 minut (první možnost). Souhrnně to znamená, že zmíněný korpus 17 projektů by byl připraven k analýze v případě přívětivější varianty za 110,5 hodin ($[17 \cdot 5 \text{ kodér}] + [17 \cdot 1,5 \text{ dokumentové proměnné}]$), v případě elegantnější za 170 hodin ($[17 \cdot 5 \text{ kodér}] + [17 \cdot 5 \text{ autokódování výsledků kodéru}]$). Bez ohledu na některé těžko predikovatelné faktory (např. vypaštění proudu, „runtime error“¹⁵ atd.) je před uživatelem ještě téměř týden nebo více než týden čistého času práce. Zároveň se navrácí téma zmíněné „těžkopádnosti“, jelikož již první dva počtem souborů i bitovou velikostí suverénně nejmenší projekty (tj. roky 1996 a 1997) začínaly takový rys vykazovat. Ani jedna z cest k cíli patrně nevede.

„PŘEDZPRACOVANÁ“ TABULKA

Po vyhodnocení těchto dvou možností, resp. jejich *časové náročnosti*, bylo přistoupeno k jinému postupu, který sice v mnoha ohledech není optimální, zato bylo jeho zakončení opět smysluplně vyjádřitelné v řádu hodin, nikoli dnů. Cílem následujícího postupu je vytvořit nové, menší a „rychlejší“ MAXQDA projekty, které budou obsahovat pouze určité relevantní části dat (v tomto případě KWIC vět) z projektů předchozích. Z projektů byly v tabulkové podobě (Tabulka 3) prostřednictvím aktivace

¹⁴ V rámci kvalitativních analýz může být stanovení počtu slov zcela na rozhodnutí daného autora. Kupříkladu v zásadě zcela arbitrárně jsme postupovali s Jiřím Mertlem při kvalitativní analýze metafor (Mertl a Hejnal 2013), která neměla prakticky žádné kvantitativní (statistické) ambice a frekvenční seznamy, resp. vytvořené slovníky a jejich využití měly pouze naznačit, která slova by mohla být analyticky užitečná (tj. potenciální metafor). Po prvotním seznámení s četnostmi jsme se rozhodli pro hranici 300 (nelemmatizovaných) slov. Vzhledem k tomu, že jsme neměly v úmyslu vytvářet (na základě kvantifikovaných dat) vizualizace, hranice v zásadě vyjadřuje čas, který jsme mohli analýze věnovat.

¹⁵ Problém objevující se v MAXQDA verzi 10, 11 a 12 souvisí s nekompatibilitou s některými balíky „Microsoft Visual C++ [rok] [x64 nebo x86] Redistributable“. Po (čistě) instalaci balíku problém zpravidla mizí.

Document group	Document name	Segment	\$OBLAST	\$ZDROJ
200603	200603_K001	Název: Virtuální bezdomovci	Časopisy	Týden
200603	200603_K002	Starý bezdomovec močí na veřejnosti.	Časopisy	Strategie
200603	200603_K003	Dnes je eldorádem bezdomovců a narkomanů.	Celostátní deníky	Blesk

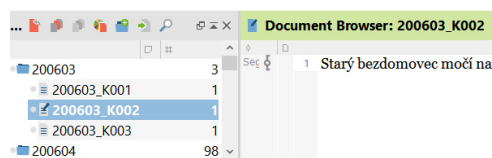
Tabulka 4: Příklad tabulky pro import „předzpracovaných excelových souborů“

všech dokumentů a stávajícího kódu, který zachycoval věty s „bezdom“ (Obrázek 5), exportovány získané segmenty (tj. KWIC věty) s aktivovanou možností zahrnout do řádku příslušného segmentu / věty všechny proměnné / kategorie (tj. typ média a konkrétní médium). Vzniklo 17 tabulek, jejichž řádky zahrnovaly krom názvu dokumentu, dokumentové skupiny a daného segmentu (tj. KWIC věty) i datum, název média, typ nebo krajskou příslušnost. V této podobě jsou v zásadě připraveny pro import „předzpracovaných tabulek“, což je možnost ekvivalentní zpočátku zmiňované funkci pro částečně strukturované texty.

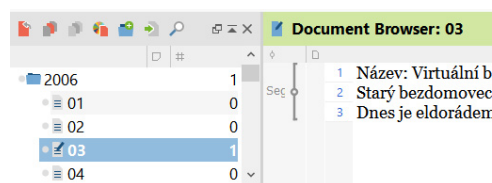
Základními parametry jsou pojmenování prvních dvou sloupců „Document group“, resp. „Document name“ a použit znak „\$“ před názvem budoucí dokumentové proměnné (viz Tabulka 4). Po kliknutí na možnost *Import documents from Excel spreadsheet* a zadání, co bude proměnná anebo kód, se začne MAXQDA projekt zaplňovat dokumenty (tj. kontextovými větami), k nimž budou automaticky přiřazeny proměnné udávající zdroj a typ média. Proto jsem v databázovém programu Access přes tabulkový Excel¹⁶ vytvořil na základě exportovaných dat z MAXQDA (tj. zhruba Tabulka 4 před zmíněnými úpravami) několik dílčích (a zpětně importovatelných) tabulek dvou základních úrovní dále členěných na základě shluku několika roků, typu média a kraje:

- (a) *detailní, tj. (jedna KWIC) věta = (jeden) dokument (v projektu) a*
- (b) *souhrnnou, tj. (všechny KWIC) věty z jednoho měsíce = (jeden) dokument (v projektu).*

Pro obě úrovně vzniklo devět „krajských“, šest celostátních a po jednom televizním a rozhlasovém. Příklad importu dat z Tabulky 4 („detailní“ úroveň) nabízí Obrázek 6. Modelový projekt, vytvořený na základě importu mírně pozměněných dat z předchozí tabulky, zachycuje Obrázek 7 („souhrnná“ úroveň).

Obrázek 6: Výsledek importu „předzpracovaného excelového souboru“ (příklad detailní úrovně)

Obrázek 7: Výsledek importu „předzpracovaného excelového souboru“ (příklad souhrnné úrovně)

Pominu-li možné potíže při práci se součástmi balíků Microsoft Office (Access a Excel) či Libre Office (Base a Calc), jistá nekomfortnost spočívá v případě detailní úrovně v tom, že jedno mediální sdělení se velmi pravděpodobně rozložilo do více dokumentů a ve ztrátě širšího kontextu věty (v odstavci či celém mediálním sdělení), zatímco v případě shluknuté úrovně se ztratila část konkrétnosti vět.

Se skromnějším slovníkem (73 vybraných lemmat) a naznačeným způsobem upravenými MAXQDA projekty již bylo možné získat kvantitativní vyjádření překryvu, spolupůskytu klíčových slov (resp. lemmat). Projekty z úrovně detailní („větné“) bylo (z hlediska časové investice) efektivnější nechat

¹⁶ Oba programy sady Microsoft Office je pochopitelně možné nahradit odpovídajícími součástmi nezaplatněných kancelářských sad – například Libre Office či Open Office.

„narůst“ o proměnné, kdežto souhrnné („měsíční“) nakódovat – v obou případech jsou výstupem dvou-modální tabulky. Jediným rozdílem je možnost aplikovat na projekty z druhé jmenované úrovně funkci *Code Relation Browser*, a získat tím přímo jedno-modální matici se vzájemnými překryvy, spolupůskyty lemmat. Exportována do Excelu (nebo jeho freeware obdoby) se tento výstup stává snadno stravitelným vstupem pro UCINET, tj. program pro analýzu (nejen sociálních) sítí, s jehož pomocí se lze po několika málo kliknutích dopracovat k síťovým (či jiným) vizualizacím v zabudovaném NetDRAW, které měly sloužit coby prostředek ke *snadnému a rychlému* seznámení s obsahem datového korpusu. Avšak vzhledem k několikátýdenním potížím patrně není použití ani jednoho z těchto přívlasků empiricky obhajitelné.

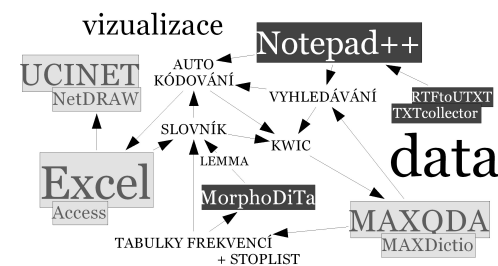
ZÁVĚR

Jak jsem již podotkl, MAXQDA je řazen k nejpoužívanějším zástupcům „kaktusů“, tzv. CAQDAS, tj. softwaru určeného pro kvalitativní analýzu dat. Mezi jeho přednosti patří (přinejmenším do verze 11) příjemné pracovní prostředí a snadno naučitelné, v mnoha ohledech variabilní ovládání základních funkcí, které jsou s tímto typem softwaru spojovány – tj. zejména kódování částí textu (popř. audiovizuálních dat) a možnosti znovu / vyvolání kýžených segmentů textu (popř. zvuku / obrazu) dle vytvořených kódů. V tomto ohledu je MAXQDA spolu s Atlas.ti a NVivo právem součástí pomyslného „trojlístku“ absolutní špičky mezi CAQDAS. Všechny tři zmíněné programy nabízejí různé rozsáhlé a integrované doplňky pro kvantitativní analýzy.

Cílem předchozích kapitol bylo poukázat na některé problematické aspekty práce s kvantitativním modulem MAXDictio, který je součástí rozšířené, „plusové“ verze MAXQDA. Na základě rozboru dílčích etap zpracování mediálního datového souboru text naznačil několik problematických míst či limitací, která s sebou přináší práce s větším množstvím dat ve zmíněném doplňku, a několik návrhů či možností, co v podobných situacích dělat. Krom toho stať představila doposud nepojednané mož-

nosti při práci s MAXQDA (zejména dva typy importu „předzpracovaných“ souborů) a v příslušných částech zmiňovala i některé další, více či méně známé programy, jejichž zapojení do procesu analýzy coby určitých doplňkových „berlíčků“ dokumentuje Obrázek 8.

Oproti bezproblémovému chodu prvků MAXQDA určených pro kvalitativní analýzu, resp. jeho popisu v odborné literatuře, se prezentovaný postup v kvantitativním doplňku MAXDictio stává přehlídkou toho, co MAXQDA (možná prozatím, ale přeci jen spíše) *neumí*. Byť se obtíže s chodem programu přinejmenším v případě původní představy „vše v jednom“ projektu nedaly vyloučit, následné pokusy s dílčími, (mnohem) menšími (pod)soubory dat nasvědčují, že v současné podobě jsou kvantitativní prvky MAXQDA, mezi něž řadím výhradně funkce rozšíření MAXDictio (tj. výčet frekvenční seznamy, stoplisty, slovníky, vyhledávání slovníkových slov a tzv. MAXDictio Kodér) vhodné při zpracování souborů spíše menšího rozsahu, tj. naneštěstí ve chvílích velmi malého (příp. nulového) užitku z jejich použití. Jinými slovy, MAXDictio, zdá se, funguje perfektně v případech, kdy jeho služby nejsou příliš očekávány ani vyžadovány.

Pozn.: Bílé písmo / tmavé pozadí udává bezplatný software.
Vytvořeno v MAXQDA, resp. addonu, pro vizualizaci dat MAXMaps.

Obrázek 8: Zobrazení trajektorie analýzy (od dat k vizualizaci)

PODĚKOVÁNÍ

Touto cestou bych chtěl poděkovat oběma recenzentům za kromobyčejně důkladné zhodnocení rukopisu původní verze studie.

ZDROJE PODPORY

Tato stať vznikla s podporou grantu Západočeské univerzity v Plzni „Přízpusobivost nepřizpusobivě přizpusobených: Marginalita, racionalita, chudoba“ (SGS-2015-079).

POUŽITÉ ZDROJE

- Alexa, Melina. 1997. *Computer assisted text analysis methodology in the Social Sciences*. http://www.gesis.org/fileadmin/upload/forschung/publikationen/gesis_reihen/zuma_arbeitsberichte/97_07.pdf.
- Anthony, Laurence. 2016. *AntConc (3.4.4)* [software]. Tokyo: Waseda University. <http://www.laurenceanthony.net/software/antconc/>.
- Bastian, Mathieu, Sebastien Heymann a Mathieu Jacomy. 2009. *Gephi* [software]. <http://www.aaai.org/ocs/index.php/ICWSM/09/paper/view/154>.
- Bastian, Mathieu, Sebastien Heymann, Mathieu Jacomy et al. 2009. „Gephi: An open source software for exploring and manipulating networks.“ *International AAAI Conference on Weblogs and Social Media* 8: 361–362.
- Batagelj, Vladimir, Andrej Mrvar a Matjaz Zaversnik. 2002. *Network analysis of texts*. Ljubljana: University of Ljubljana.
- Bender-deMoll, Skye a Daniel A. McFarland. 2006. „The art and science of dynamic network visualization.“ *Journal of Social Structure* 7 (2): 1–38.
- Borgatti, Stephen P., Martin G. Everett a L. C. Freeman. 2002. *Ucinet for Windows* [software]. Harvard: Analytic Technologies. <https://sites.google.com/site/ucinetsoftware/downloads>.
- Carley, Kathleen M., Jana Diesner, Jeffrey Reminga a Maksim Tsvetovat. 2007. „Toward an interoperable dynamic network analysis toolkit.“ *Decision Support Systems* 43 (4): 1324–47. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167923606000601>.
- Čepelák, Václav. 2013. „Kvalita modelů a volba parametrů počítačové textové analýzy v programu COOA.“ *Data a výzkum – SDA Info* 7 (1): 7–27. <http://dlib.lib.cas.cz/7992/>.
- Diesner, Jana a Kathleen M. Carley. 2004a. „Revealing social structure from texts.“ *Causal mapping for research in information technology* 81 (3): 65–72.
- Diesner, Jana a Kathleen M. Carley. 2004b. „Using network text analysis to detect the organizational structure of covert networks.“ In *Proceedings of the North American Association for Computational Social and Organizational Science (NAACSOS) Conference*. http://alliance.casos.cs.cmu.edu/publications/papers/NAACSOS_2004_Diesner_Carley_Detect_Covert_Networks.pdf.
- Fielding, Nigel a César A. Cisneros-Puebla. 2009. „CAQDAS-GIS Convergence Toward a New Integrated Mixed Method Research Practice?“ *Journal of Mixed Methods Research* 3 (4): 349–70. doi:10.1177/1558689809344973.
- Fielding, Nigel a Raymond M. Lee. 2002. „New Patterns in the Adoption and Use of Qualitative Software.“ *Field Methods* 14 (2): 197–216. doi:10.1177/1525822X02014002005.
- Hájek, Martin. 2014. *Čtenář a stroj: Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů*. Praha: SLON.
- Hájek, Martin. 2010. „Počítačová textová analýza metodou sledování spoluvýskytů slov.“ *Data a výzkum – SDA Info* 4 (1): 19–37.
- Hejnal, Ondřej. 2012. „Nacionalismus, multikulturalismus, sociální vyloučení a ‚sociálně nepřizpusobiví‘: Analýza dominantně politického diskursu v České republice (2006–2011).“ *AntropoWebzin* 2/2012: 47–66.
- Hejnal, Ondřej a Ľubomír Lupták. 2015. „Úvod do MAXQDA: Kvalitativní, kvantitativní a smíšený výzkumný design.“ In *Metody etnografického výzkumu*, ed. Ladislav Toušek, Gabriela Fatková, Lenka Budilová-Jakoubková, Michal Růžicka a Jan Šimek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Hejnal, Ondřej a Ľubomír Lupták. 2013a. „(De)sekuritizácia bezdomovectva v postsocialistickom urbánnom laboratóriu.“ In *Bezpečnostné fórum 2013: Zborník vedeckých prác*, ed. Jaroslav Ušiak, Jana Lasicová a Dávid Kollár, 478–488. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Hejnal, Ondřej a Ľubomír Lupták. 2013b. „Využitie CAQDAS pri výskume sekuritizácie a desekuritizácie.“ In *Bezpečnostné fórum 2013: Zborník vedeckých prác*, ed. Jaroslav Ušiak, Jana Lasicová a Dávid Kollár, 232–239. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Koenig, Thomas. 2004. „Routinizing frame analysis through the use of CAQDAS.“ RC33, Amsterdam. http://www.restore.ac.uk/lboro/research/frames_and_CAQDAS.pdf.
- Krčál, Petr. 2013. „Makroskopická perspektiva politické filosofie versus mikroskopická perspektiva empirie.“ *AntropoWebzin* 4/2013: 155–164.
- Krčál, Petr. 2012. „Možnosti využití dramaturgické analýzy jakožto metodologického nástroje k výzkumu bezpečnosti.“ In *Zborník príspevkov z V. medzinárodnej vedeckej konferencie*, ed. Dávid Kollár, Jana Lasicová a Jaroslav Ušiak. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Krippendorff, Klaus. 2012. *Content analysis: An introduction to its methodology*. London: SAGE.
- Kuckartz, Anne M. a Michael J. Sharp. 2011. „Responsibility: A Key Category for Understanding the Discourse on the Financial Crisis – Analyzing the KWALON Data Set with MAXQDA 10.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12: Art. 22.
- Kuckartz, Udo. 2016. *MAXQDA 12.0.3* [software]. Berlin: VERBI Software – Consult – Sozialforschung GmbH. <http://www.maxqda.com/>.
- Léger, Mathilde de Saint. 2009. *World Politics & “Parapolitics 2006”: Computer-Assisted Text Analysis of Intern*. Editions L’Harmattan.

- Leydesdorff, Loet a Thomas Schank. 2008. „Dynamic animations of journal maps: Indicators of structural changes and interdisciplinary developments.“ *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 59 (11): 1810–18.
- Leydesdorff, Loet, Thomas Schank, Andrea Scharnhorst a Wouter De Nooy. 2008. „Animating the development of Social Networks over time using a dynamic extension of multidimensional scaling.“ arXiv: 0809.4655. <http://arxiv.org/abs/0809.4655>.
- Lu, Chi-Jung a Stuart W. Shulman. 2008. „Rigor and flexibility in computer-based qualitative research: Introducing the Coding Analysis Toolkit.“ *International Journal of Multiple Research Approaches* 2 (1): 105–117. doi:10.5172/mra.455.2.1.105.
- Mertl, Jiří. 2014. „Kvalifikační standardy lidských zdrojů‘ aneb metafory v reformách českého vysokého školství.“ *Acta Politologica* 6 (1): 71–98.
- Mertl, Jiří. 2013a. „Analýza metafor jako potenciálně zajímavý nástroj pro analýzu bezpečnosti.“ In *Bezpečnost v době neklidu: Sborník příspěvků ze studentské konference*, ed. Oldřich Bureš, 64–72. Praha: Metropolitan University Prague Press.
- Mertl, Jiří. 2013b. „Přerozdělování welfare: Nástroj pomoci nebo kontroly?“ In *Mladá politologie: Sborník z konference studentů doktorských studijních programů v oblasti politických věd*, ed. Petr Krčál a Vladimír Naxera, 139–50. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Mertl, Jiří a Ondřej Hejnal. 2013. „Metafory, bezdomovci a média: Metodologický nástin využití analýzy metafor a podpůrného softwaru (MAXQDA a ANTCONC).“ *AntropoWebzin* 4/2013: 145–153.
- Newman, Mark, Albert-László Barabási a Duncan J. Watts. 2006. *The structure and dynamics of networks*. Princeton: Princeton University Press.
- Nohlová, Barbora a Pavel Nikolin. 2015. „Využití diskurzivní analýzy v aplikovaném antropologicko-sociologickém výzkumu s pomocí statistických programů HAMLET 2.0 a TextSTAT-2.9c.“ *AntropoWebzin* 3-4/2015: 85–104.
- Popping, Roel. 2000. *Computer-Assisted Text Analysis*. London: SAGE.
- Riffe, Daniel, Stephen Lacy a Frederick G. Fico. 2005. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Saillard, Elif Kuş. 2011. „Systematic versus interpretive analysis with two CAQDAS packages: NVivo and MAXQDA.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12: Art. 34. <http://qualitative-research.deparraf.com/index.php/fqs/article/view/1518/3133>.
- Schönfelder, Walter. 2011. „CAQDAS and Qualitative Syllogism Logic – NVivo 8 and MAXQDA 10 Compared.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12: Art. 21.
- Silver, Christina a Ann Lewins. 2014. *Using Software in Qualitative Research: A Step-by-Step Guide*. London: SAGE.
- Spoustová, Drahomíra, Jan Hajič, Jan Raab a Miroslav Spousta. 2009. „Semi-Supervised Training for the Averaged Perceptron POS Tagger.“ In *Proceedings of the 12th Conference of the European Chapter of the ACL (EACL 2009)*, 763–71. Athens: Association for Computational Linguistics.
- Straka, Milan a Jana Straková. 2013. „Czech Models (Morfflex CZ + PDT) for MorphoDiTa.“ <http://ufal.mff.cuni.cz/morphodita/users-manual/#czech-morfflex-pdt>, <https://lindat.mff.cuni.cz/repository/xmlui/handle/11858/00-097C-0000-0023-68D8-1>.
- Straková, Jana, Milan Straka a Jan Hajič. 2014. „Open-Source Tools for Morphology, Lemmatization, POS Tagging and Named Entity Recognition.“ *Proceedings of 52nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics: System Demonstrations*, 13–18.
- Tambayong, Laurent a Kathleen M. Carley. 2012. „Network text analysis in computer-intensive rapid ethnography retrieval: An example from political networks of Sudan.“ *Journal of Social Structure* 13 (2): 1–24.
- Toušek, Ladislav. 2013. *Prostor, transgrese a bezdomovectví*. Disertační práce. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Vášát, Petr a Daniel Čermák. 2015. „Referendum, nebo účet krajským vládám? Volební programy 2012.“ In *Na/O kraji: Kraje a jejich představitelé 2000–2013*, ed. Dan Ryšavý a Daniel Čermák, 126–147. Praha: SLON.
- Weber, Robert Philip. 1990. *Basic content analysis*. London: SAGE.

ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ A ROZHOVOR V TERÉNNÍ PRAXI

Marie Fritzová

*Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
mmaja.fritzova@gmail.com*

Participant observation and interviewing in practice

Abstract—This article is primarily based on field research and interview, which are the main sources of data. I carried out this field research between 2009 and 2012 in the West Bank. This fieldwork was split into three stages (in 2009, 2010 and 2012). The method of participant observation and interviewing has a wide range of supporters as well as opponents among members of the scientific community. Participant observation and interviewing as basic anthropological research methods are often criticized for the subjective and ambiguous “microcosmic” perspective from which the surveyed problems are approached. Nevertheless, these are still important methods of data collection used in anthropology, and so the controversy about their use in practice is very important. Participant observation was the basic method that I applied in my field research. Since I spent a lot of time with my informants, I won their trust, which is necessary for the successful use of this method. I participated in routine communication between members of a household, but I could watch the little quarrels, debates, disputes, etc. Thanks to the method of participant observation, I was able to discover the inner world of the surveyed communities. Which obstacles are encountered in practice in my field research, and how can participant observation and interviewing be of use in practice? This is the fundamental question I try to answer in this article.

Keywords—participant observation; interview; qualitative research; fieldwork; key informant; the town of Beit Sahour; Palestinian Christians; West Bank

ÚVOD

Z ÚČASTNĚNÉ pozorování, jako základní výzkumná antropologická metoda, bývá

často kritizována za svoji subjektivitu, nejednoznačnost a selektivní perspektivu, se kterou ke zkoumanému problému může výzkumník přistupovat (více např. Johnson a Sackett 1998; Kawulich 2005). Stále se však jedná o nenahraditelnou kvalitativní metodu sběru dat. Jedině díky dlouhodobému pobytu v terénu ve zkoumané komunitě totiž může výzkumník odhalit a plně pochopit informátorův vnitřní svět, pochopit nejjemnější nuance jeho chování a jednání. Lze do hloubky zkoumat určitou omezenou skupinu, komunitu, rodinu apod. Zúčastněné pozorování přináší informace kvalitativního charakteru, které zkrátka výzkumník doma od stolu nemůže získat (Bernard 1995, 140–141). Kromě toho nám tato metoda pomáhá ověřit některé vlastní hypotézy či informace, které jsme získaly o zkoumané problematice zevnějšku. Právě pomocí zúčastněného pozorování můžeme odhalit třetí rozměr, který nám vnější informace nemohou poskytnout, můžeme propojit jednotlivé souvislosti, a dodat tak výzkumu na validitě (DeWalt a DeWalt 2010).

Tato studie vychází především z mého terénního výzkumu prováděného v letech 2009–2012 v betlémské oblasti na Západním břehu.¹ Stěžejní pro něj byly tři několikamě-

¹ Terénní výzkum v roce 2012 – Kurz arabského jazyka na Jeruzalémské univerzitě – Centre for Jerusalem Studies at Al Quds University. Izrael: 3. 10.–5. 11. 2012. Terénní výzkum v roce 2010 – Tříměsíční výzkumná stáž na Betlémské univerzitě, terénní výzkum v řeckokatolické komunitě v Beit Sahour. Kurz arabského jazyka na Jeruzalémské univerzitě – Centre for Jerusalem Studies at Al Quds University. Izrael a Palestina: září – prosinec 2010. Terénní výzkum v roce 2009 – Výzkumný pobyt v Beit Sahour a stáž na Betlémské univerzitě. Izrael a Palestina: říjen – listopad 2009.

síční pobyty ve městě Bajt Sáhúr (en. Beit Sahour), Betlémě a Jeruzalémě a několik dalších kratších pobytů na Západním břehu a v Izraeli. Zúčastněné pozorování v praxi je náročnou metodou, kterou se jako výzkumníci učíme celý život a je bytostně spojeno s celým terénním výzkumem. Terénní výzkum v některých případech (tj. i v případě mého výzkumu) lze označit za zastřešující pojem jednotlivých kvalitativních metod, které jsou v terénu využívány, je tedy bytostně propojen právě s metodou rozhovoru a zúčastněného pozorování. Otázkami, jaká konkrétní úskalí zúčastněné pozorování a rozhovor výzkumníkovi přináší, jak jsem se s problematikou subjektivity a možného chybného sběru dat vyrovnávala ve svém terénním výzkumu já osobně, se snažím zhodnotit v předkládané studii.

ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

Zúčastněné pozorování Schensul a LeCompte definují jako: „Metodu/techniku sběru dat, která vyžaduje, aby výzkumník byl osobně zapojený do každodenní činnosti s lidmi zkoumanými v terénu a vše aby skutečně zaznamenal.“ (Schensul a LeCompte 2013, 83)

Dlouhodobý pobyt v terénu je proto nezbytný. Čím déle jsme totiž v terénu, tím více se stáváme pro dané prostředí „přijatelnými, běžnými a známými“. Z počátku zkoumaná skupina lidí uzpůsobuje svoje chování, protože vědí, že „jsou studováni“, postupně si však naši přítomnost přestávají uvědomovat a začínou se věnovat svým vlastním záležitostem. Jedině dlouhodobý pobyt ve zkoumané společnosti tak může odstranit problém reaktivity (Bernard 1995, 141). Skrze zúčastněné pozorování můžeme nahlédnout do vnitřního života zkoumané skupiny, můžeme pochopit, jak se lidé k sobě vzájemně vztahují a jak si vytvářejí sociální i fyzické hranice mezi sebou navzájem i vůči ostatní společnosti (Schensul a LeCompte 2013, 83). Skrze tuto metodu tedy lze nahlížet vnitřní život skupiny, jako jsou rituály spojené s narozením, dospíváním, svatbou, smrtí aj. (Bernard 1995, 141; Schensul a LeCompte 2013, 83).

Pozorování jako metoda výzkumu je v odborné literatuře děleno většinou na zúčastněné a nezúčastněné pozorování (Schensul

a LeCompte 2013, 84; Kumar 2005, 120). Při nezúčastněném pozorování výzkumník dění ve společnosti pouze pozoruje a zaznamenává, ale aktivně se do něj nezasahuje, naopak při zúčastněném pozorování je do dění plně zapojen (Schensul a LeCompte 2013, 84–85; Kumar 2005, 120). V praxi se setkáváme spíše s určitým kontinuálním vývojem od pozorování přes postupnou participaci po úplné zapojení se do aktivit zkoumané skupiny (více např. DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 262–263).

Posledním stupněm zúčastněného pozorování je to, že se pozorovatel stane členem zkoumané skupiny. Otázkou vhodnosti úplné participace se zabývá řada autorů (viz např. Bernard 1995, 152–154). Právě proto někteří autoři podotýkají, že v sobě zúčastněné pozorování ukrývá určitý paradox, protože se výzkumník snaží co nejvíc připodobnit a skrze toto připodobnění také pochopit členy zkoumané skupiny, ale nechce se členem zkoumané skupiny zcela stát (DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 262–263).

Výzkumník musí být na jednu stranu připraven se do zkoumaného terénu stoprocentně ponořit, na stranu druhou však musí být schopen návratu do běžné reality a objektivní analýzy prožitých událostí v terénu.

PROBLÉM SUBJEKTIVITY

Základním problémem, se kterým se zúčastněné pozorování a rozhovor obecně potýká, je přílišná subjektivita a zainteresovanost výzkumníka do samotného dění (Kawulich 2005), dále je to možnost chybné volby klíčového informátora, který nám podává neobjektivní informace pouze se svého pohledu, nezprostředkovává nám tak praxi a život zkoumané společnosti, ale naopak nás zavádí na scestí a k chybným závěrům.² I přes tuto problematičnost se na konkrétním příkladu svojí vlastní zkušenosti s terénním výzkumem pokusím ukázat, jaké kroky lze udělat pro jeho validitu a věrohodnost.

² Podrobněji se tomuto věnuji v sekci Klíčový informátor.

TERÉNNÍ VÝZKUM

Ráda bych nejprve představila ony tři stěžejní výzkumné pobyty, ze kterých čerpám svoje zkušenosti. První z nich proběhl v roce 2009, a to konkrétně v říjnu a listopadu tohoto roku. Tehdy ještě jako studentka Antropologie Předního východu jsem se s nejasnými představami pustila do terénního bádání. Jak uvádí řada teoretiků věnujících se metodám výzkumu (Bernard 2006, 69–73; Eriksen 2008, 44; Kaufmann 2010), důležitá je samotná příprava na výzkumný pobyt, člověk by do terénu měl jít s určitými znalostmi a s určitým záměrem, na druhou stranu však musí být vnitřně otevřen k přijímání nových informací, tvorbě nových hypotéz a změnám ve výzkumném plánu. „Metoda, stejně jako teorie, je nástroj, který má zůstat pružný, variabilní a progresivní.“ (Kaufmann 2010, 30) Sociolog Jean-Claude Kaufmann ve své knize *Chápající rozhovor* (2010) sice tvrdí, že by výzkum měl vycházet z terénu, zároveň však jedním dechem dodává, že výzkumník by měl jít do terénu již s určitou výzkumnou otázkou, a navíc dobře teoreticky vybaven. „Z terénu sice má vzejít konečný výsledek naší práce, nicméně ten se musí formovat z teoretických vědomostí výzkumníka a terénu, je tedy nezbytné teoretickou výbavou disponovat.“ (Fritzová 2011, 134)

Můj první terénní výzkum byl nicméně poznamenán právě nedostatečnou teoretickou vybaveností, a hlavně určitou naivitou, se kterou jsem přijímala zpočátku všechny nové informace a zkušenosti. Přesto byl však nesmírně důležitý a přínosný. Jeho důležitost spatřuji především ve zkušenosti, kterou jsem udělala s cizím prostředím, ale také sama se sebou. To, jak se chovají lidé mezi sebou, ale také, jak se k nim chovám já, je hlavním bodem úspěchu v terénu. Právě technika zúčastněného pozorování nás učí tomuto senzitivnímu chování. Být především dobrý posluchač, pozorný výzkumník, otevřený a tolerantní k okolním názorům, to jsou dovednosti, které se musíme neustále učit a zdokonalovat se v nich (DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 266–267). K počátku mého výzkumu se váže tato prvotní zkušenost:

Když jsem 15. 10. 2009 vystoupila z letadla na Ben Gurionovo mezinárodním letišti, netušila jsem, že se tento scénář bude ještě

během následujících let několikrát opakovat. První problémy s cestou přišly vlastně už na letišti Ruzyně těsně před odletem. Kontroly při cestě do Izraele bývají velice důkladné, zvláště přitom, když jste „jakási studentka“, která chce na Západním břehu provádět „jakýsi výzkum“ mezi křesťany. Byla jsem sice poučena o možných nesnázích při letištní kontrole, ale nečekala jsem tak velké nepříjemnosti, především když jsem strávila tři hodiny ve speciální kontrolní místnosti, byla jsem psychicky již trochu roztřesená. Když jsem dostala i speciální doprovod do letadla a hned u dveří na letišti Ben Gurion si mě vyzvedla izraelská ochranka, měla jsem sto chutí nasednout na nejbližší letadlo a vrátit se zpátky do Čech a modlila jsem se, aby si mě nezadrželi jako osobu podezřelou. Nakonec po další tříhodinové kontrole jsem byla propuštěna. Naštěstí zde na mě čekali kolegové, kteří jeli studovat do Jeruzaléma hebrejštinu.

Byl již večer, když jsme se dostali do Jeruzaléma. Na cestu do městečka Bajt Sáhúr na Západním břehu, kde měl probíhat můj první terénní výzkum, nebylo ani pomyšlení, a tak jsem s kolegy zůstala v Jeruzalémě v hostelu. Druhý den ráno jsem se s nimi rozloučila a vydala se již sama na cestu do Bajt Sáhúr.

Myslím, že na ten den nikdy nezapomenu. Dobře jsem si uvědomovala, že tento den je vlastně klíčem k úspěchu či neúspěchu mého prvního výzkumu, nebo alespoň k tomu, zda se mi podaří získat počáteční důvěru mých potenciálních informátorů. „Aby se mohl tazatel důvěrně napojit na citový a myšlenkový svět svého partnera, musí zcela ponechat stranou svoje vlastní názory a pojmové kategorie. Musí myslet jen na to, že se před ním rozprostírá neznámý svět plný bohatství.“ (Kaufmann 2010, 60–61) A já jsem se snažila do tohoto bohatství proniknout.

„Etnografický výzkum jako osobní zkušenost spočívá ve schopnosti vyznat se v nové situaci [...], porozumět kultuře jiných lidí znamená odhalit jejich normalnost, aniž bychom umenšovali jejich jedinečnost.“ (Geertz 2000, 24) Věděla jsem, že přede mnou je tato nová situace a doufala jsem, že se mi podaří prolomit počáteční distanc. Stála jsem u Sirádž centra (Siraj center) – budova organizace, která mi sehnala hostitelskou rodinu, a nervózně si opa-

kovala několik arabských vět na uvítanou. Najednou se v zatáčce objevilo staré auto s roztrhanými sedačkami, vystoupil z něj postarší Arab v bílém tílku a kraťasech, usmál se na mě bezzubými ústy a ukazoval, abych si nasedla. Zeptala jsem se vedle stojící sekretářky ze Siráďz centra, jestli je zde pro mě a ona přikývla: „To je pan Abu Talja,³ v jeho rodině budeš bydlet.“

Nasedla jsem tedy ještě víc nervózní než předtím a mlčky jsme projeli několika ulicemi. Asi za pět minut jsme zastavili před nízkým betonovým domkem, který je typický pro zdejší městečka. Mlčky mi ukázal, ať jdu za ním, odemkl dveře a rovnou jsme vstoupili do salónu.⁴ Přišla mě přivítat paní domu, a tak jsem hned začala se svými připravenými větami. Ale ona se smála a vrtěla hlavou, že mi bohužel nerozumí. Až za chvíli jsem pochopila, že palestinské nářečí je dost odlišné od spisovné arabštiny. V té chvíli jsem si více než jindy uvědomila, jak podstatné je ovládat jazyk komunity, kterou chcete zkoumat, a to jen podpořilo moje rozhodnutí učit se místní dialekt. Setkání s paní Abu Talja⁵ bylo sice rozpačité, ale milé. Naštěstí za chvíli přišla jejich dcera Lama Abu Talja.⁶

S Lamou jsme se šly odpoledne projít na Shepherds' Field⁷ a tato procházka byla vlastně takovým seznamovacím obřadem. Když jsme vstoupily do malé kaple postavené na místě, kde se údajně pastýřům zjevil anděl,

³ Pseudonym.

⁴ Hlavní místnost, podobná našemu obývacímu poji.

⁵ Pseudonym.

⁶ Pseudonym, moje klíčová informátorka.

⁷ The Catholic Shepherds' Field – Pole pastýřů (katolická tradice). Místo, kde se podle křesťanské tradice zjevil anděl pastýřům a poslal je do Betléma. Dnes je zde vystavěna Kaple andělů od známého architekta Antonia Barluzziho, která připomíná svým tvarem stan. Kolem ní se rozprostírá park a archeologický areál, kde v současnosti stále probíhá výzkum. Nejstarší křesťanská stavba nalezená v tomto areálu se datuje do byzantského období. Kromě toho je zde několik jeskyní zpřístupněných a mohou se zde po domluvě sloužit bohoslužby, čehož hojně využívají poutnické zájezdy. Nedaleko The Catholic Shepherds' Field se nachází také místo The Orthodox Shepherds' Field – Pole pastýřů (pravoslavná tradice), jedná se o Jeskynní kostel, kde byly nalezené hroby pastýřů. Více viz „Shepherds' Field, Bethlehem“. Viděno 7. června 2015. http://www.atlastours.net/holyland/shepherds_field.html.

sedly jsme si tiše do lavice. Lama po chvilce navrhl, abychom se pomodlili Otče náš, každá ve svém jazyce. Myslím, že mě trochu testovala, jestli se vůbec umím modlit, ale nakonec se tato společná modlitba stala určitým mostem k počáteční důvěře, kterou jsem tolik potřebovala získat.

Následující měsíc uběhl v rychlém tempu a já jsem stačila provést několik rozhovorů, které jsem nahrála na ruční kameru, psát terénní deník, seznámit se alespoň částečně s místní řeckokatolickou a římskokatolickou obcí a některými dalšími obyvateli Bajt Sáhúr, studijně navštěvovat Betlémskou univerzitu a její univerzitní knihovnu. Nejzajímavější byl pro mě ale rodinný život mojí hostitelské rodiny, která mě usilovně zapojovala do všech svých aktivit a seznamovala se všemi příbuznými v okolí. Po návratu domů tento terénní výzkum sloužil jako základní zdroj informací pro moji diplomovou práci. Až při druhém pobytu jsem zpětně zjistila, že ne všechno, co jsem zažila během prvního výzkumu, je skutečná realita. Některé události z minulého roku se ukázaly jako částečně zinscenované, a to ne nikterak záměrně, ale prostě proto, že jsem byla „odborníkem ze zahraničí, který o nás bude psát“.

Terénní výzkum v sobě ukrývá především nebezpečí subjektivity a zkreslení přijímaných informací. O tom píše například Eriksen (2008, 41–43). Důležitost druhého výzkumného pobytu tedy tkvěl nejen v získání nových informací, ale také v tom, že mi pomohl odhalit některé nepřesnosti v mých původních závěrech. Zároveň jsem ale mohla využít původních zkušeností a kontaktů.

Tento druhý stěžejní výzkum jsem uskutecnila téměř o rok později. Tentokrát jsem se do městečka Bajt Sáhúr vydala na tři měsíce, a to od září do prosince 2010. Rozhodla jsem se intenzivně věnovat studiu palestinského dialektu, jak na arabské Jeruzalémské univerzitě,⁸ tak u jedné místní učitelky v Bajt Sáhúr. Díky těmto soukromým hodinám jsem navíc získala další klíčovou informátorku a celou řadu zajímavých informací o životě řeckokatolické komunity v Bajt Sáhúr, ke které tato učitelka patřila, stejně tak jako moje hostitelská rodina. Během tohoto výzkumu jsem se zaměřila pře-

⁸ Džámícat al-Quds (Al-Quds Univerzity).

devším na metodu zúčastněného pozorování a snaze porozumět místní komunitě řeckokatolických křesťanů. Svůj volný čas jsem trávila především s rodinou a vedla jsem si podrobný terénní deník, snad proto z tohoto tříměsíčního výzkumu jsem získala daleko více informací z terénu, ale již méně semi-strukturovaných rozhovorů. Tento druhý výzkum přinesl určité „odkouzlení“ terénu. Bernard uvádí, že první etapa zúčastněného pozorování se může vyznačovat právě nadšením a okouzlením jinou kulturou, které jsem prožívala i já (Bernard 2006, 378). Právě proto byl však druhý výzkum tak důležitý. Pro městečko jsem se stala „normální“, nebyla jsem už ta cizinka, ale „Maria z Čech, co k nám zase přijela“.

Nejvíce jsem tuto změnu pocítila přímo ve své hostitelské rodině. A to když jsem postupně začala dostávat úkoly v domácnosti, které jsem minulý rok nedostávala, jako vytírání podlahy, mytí nádobí, oken apod. Tato změna naznačovala, že jsem se stala součástí rodiny, nejsem tedy „návštěva“, ale běžný člen domácnosti. Na druhou stranu už jsme netrávili každý den na návštěvě u příbuzných, nebylo ani nutné se o mě pořád „starat“. Stala jsem se svědkem každodenních starostí, rozeprý, ale i oslav a starání se o zrovna narozené nové členy rodiny.

Třetí stěžejní výzkum jsem provedla v roce 2012, a to opět na podzim (říjen – první polovina listopadu). Tento výzkum byl především zaměřen na etnickou identitu mých informátorů a také na jejich biografii, zajímala jsem se také o politickou situaci a o pohled mých informátorů na nedávné historické události, jako byla první palestinská intifáda, mírový proces a druhá palestinská intifáda. Opět jsme se vrátili k tématu separační bariéry, nesvobody a ekonomické problematice. Prohloubila jsem metodu semi-strukturovaných rozhovorů a snažila jsem se více využívat metodu narativního rozhovoru. Další studium palestinského dialektu přispělo ke zlepšení komunikace s těmi členy řeckokatolické obce, kteří neovládají angličtinu.

ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ V PRAXI A OPAKOVANÝ NÁVRAT DO TERÉNU JAKO ZDROJ VALIDITY DAT

Zúčastněné pozorování bylo základní metodou, kterou jsem hojně při svém výzkumu uplatňovala. Tím, že jsem se do terénu mohla vracet a pobývat tam i delší časové úseky, mohla jsem tuto metodu hojně využívat. Především ve druhém a třetím výše zmíněném terénním výzkumu jsem tuto metodu široce uplatnila. Jak jsem již uvedla, když jsem se vrátila v roce 2010 do své hostitelské rodiny, stalo se samozřejmostí, že jsem se účastnila i běžných každodenních prací. Stala jsem se svědkem rutinní komunikace mezi členy domácnosti, ale i běžných hádek a debat, oslav, ranního chaosu, hygienických rituálů, náladovosti, pohostinnosti aj. Mohla jsem sledovat návyky jednotlivých členů, a to všechno v celkem reálné, nezkrácené podobě. „Hádky, vtipy, rodinné scény, události obvykle triviální, někdy dramatické, ale vždy významné, tvoří atmosféru mého i jejich každodenního života. Musím však připomenout, že domorodci mě viděli každý den, až o mě přestali mít zájem a přestali být znepokojení, přestali si uvědomovat moji přítomnost a já jsem přestal být rušivým elementem jejich kmenového života [...]“ (Malinowski in Bernard 2006, 345)

Právě opakovaný návrat do terénu je důležitou součástí pro ověřování informací a validitu celého výzkumu. Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že pokud by opakovaný návrat do terénu nenastal, celá řada otázek týkající se jednání a chování zkoumané skupiny by zůstala nezodpovězena nebo chybně či povrchně interpretována. K demonstrování této skutečnosti bych chtěla uvést příklad sňatkové praxe zkoumané skupiny. Při mém prvním výzkumu jsem po několika výpovědích získala dojem, že členové řeckokatolické církve, tj. mojí zkoumané skupiny, dodržují přísná mezináboženská tabu. V případě mezináboženských sňatků s Židy byl tento předpoklad potvrzen. V případě mezináboženských sňatků s muslimy se v následujících etapách výzkumu ukázalo, že informace získané z prvním výzkumu nebyly stoprocentně pravdivé a jednalo se pouze o určitou iluzi, ve které se mě snažili moji informátoři udržet. Domnívám se, že nešlo ani o zá-

měrné zamlčování, spíše se zde projevila snaha skupiny nahlížet se v tom nejlepším možné světle (Tajfel a Turner 1986; Hoog 1998, 67). Je pochopitelné, že rodiny dcer, které si vzaly muslima, se nechťejí o tuto skutečnost s nikým dělit, zvláště pak s cizincem, kterým jsem v době svého prvního pobytu určitě v jejich očích byla. Dalším předpokladem po prvotním výzkumu bylo, že komunita praktikuje sňatky především v rámci svojí vlastní církve, i tento předpoklad byl po opětovném návratu do terénu vyvrácen.

VSTUP DO TERÉNU

Prvotní kontakt je jedním z klíčových momentů celého výzkumu, uvádí to například Hendl (2005, 194) nebo Bernard (2006, 356). Jak na potencionální informátory zapůsobíte, jestli si připravíte dobrou výchozí pozici a získáte prvotní důvěru, to vše záleží třeba i na několika minutách či hodinách vzájemného kontaktu. Bernard dále uvádí pět pravidel, kterými je třeba se řídit při vstupu do terénu.

Zprv je to samotný výběr místa, kde mohu snadno dosáhnout na potřebná data. Tedy aby místo bylo dosažitelné, pokud mohu vybírat z několika možností, volím vždy tu snadněji dosažitelnou (ibid.). V mém případě nebylo jednoduché takové místo najít. Je poměrně složité najít místo na Západním břehu, o kterém by se dalo říci, že tato kritéria splňuje, zvláště když se tam z České republiky musíte nějak dopravit. Snažila jsem se nicméně vybrat takové místo, které by bylo relativně bezpečné a které by zároveň bylo blízko Jeruzaléma, ze kterého je celkem dobré dopravní spojení. Zvolila jsem nakonec městečko Bajt Sáhúr, které se nachází asi 3 km od Betléma a 15 km od Jeruzaléma. Tato volba se ukázala jako správná.

Bernard dále radí mít s sebou zvací dopisy a jednoduchý popis svého výzkumu. Ve stejném duchu radí také (DeWalt a DeWalt 2010, 42). V mém případě se tato rada neosvědčila, právě naopak mi na letišti způsobila velké nesnáze. Když jsem kontrole předala svůj zvací dopis z Betlémské univerzity, ochranka mě nechťěla pustit a až po nekonečných kontrolách jsem mohla odletět, další výsledky a kontroly mě poté čekaly i na Ben Gurionovu letišti

v Izraeli. Když jsem letěla podruhé, o svém výzkumu jsem se již nezmiňovala, pouze o studiu na Jeruzalémské univerzitě.⁹

Třetí pravidlo zní: nepřeceňovat se. Podle Bernarda je důležité využívat informátorů a lidí, co vám poradí či zprostředkují kontakt s ostatními, a usnadní tak vstup do terénu. Podobně DeWalt a DeWalt (ibid.) radí identifikovat důležité členy skupiny a s těmi pak spolupracovat. Tohoto zlatého pravidla jsem se snažila držet co nejvíce. Zprv jsem využila prvotních kontaktů ještě z České republiky. Na Betlémské univerzitě jsem byla od počátku v kontaktu s doktorem Džamálem Chaderem, který mi zprostředkoval mnohá setkání s dalšími křesťany, sám osobně se stal mým důležitým informátorem a poskytl mi i cenné rady ohledně mého výzkumu. Také mi umožnil studium a sběr materiálů v betlémské univerzitní knihovně. Moje hostitelská rodina se od samého počátku stala samozřejmě základním pramenem mých informací z terénu. O důležitosti klíčového informátora mluví také Hendl (2005, 194).

Čtvrté pravidlo je umění prezentace sebe a svého výzkumu. Umění rychle, správně a jednoduše odpovědět obyčejným lidem na otázky typu „Co tady děláte? Kdo vás sem poslal? Kdo vám to financuje? K čemu je váš výzkum a kdo z něj bude mít prospěch? Proč se chcete něco dozvědět o místních lidech? Jak dlouho tady budete? Jak mám vědět, že nejste špión?“ (Bernard 2006, 357–358) je dalším klíčem k získání důvěry. S obdobnými typy otázek jsem se setkávala především během svého prvního výzkumného pobytu. Protože jsem již předem měla promyšleno, co budu odpovídat, byla moje reakce věrohodnější a lidé brzy pochopili, že provádím pouze výzkum pro svoji univerzitní práci. Z počátku jsem se setkávala s nedůvěrou v otázkách, které se určitým způsobem dotýkaly politiky či palestinsko-izraelského konfliktu. Někteří moji informátoři se znova a znova ujišťovali, pro jaký účel budou jejich odpovědi užívány a někteří si nepřáli být

⁹ Bernard podrobně neuvádí, jak by se se zvacími dopisy mělo zacházet. Moje nezkušenost způsobila, že jsem je použila v nepravý čas na nepravém místě. V obecné rovině vzato je však pro studium i výzkum vhodné, když disponujeme zvacím dopisem i dopisem doporučujícím (tj. dopisem z instituce, na které studujeme či pracujeme).

nahrávání na kameru či diktafon. Nicméně pokud byla počáteční nedůvěra prolomena a jejich otázky byly věrohodně zodpovězeny, informátoři velice dobře spolupracovali.

Páté pravidlo, které navrhuje Bernard, se mi zpočátku jevilo jako nepřilíš podstatné. Bernard radí, ptát se a pozorovat nejen vztahy mezi lidmi, ale také vybavení místností, pohyb lidí, pachy, chutě, zkrátka veškeré okolnosti a drobnosti (ibid., 358). Tyto detaily jsou součástí sociálního světa, který pozorujeme a který se snažíme prozkoumat a pochopit. Například ve velké většině všech domů, které jsem navštívila, v jejich salónech visely velké rodinné obrazy, což je například jeden z ukazatelů, že rodina je zde stále na prvním místě. Ještě dnes cítím vůni kávy s kardamomem – typickou vůni večera. Když cítím chladný vzduch větracího zařízení, dodnes si vzpomínám, jak mi Lama dávala na noc k hlavě malý větrák, aby mi nebylo horko. Pohostinnost a starost o návštěvu především, jenže já jsem bohužel tuto pozornost nechápala, byla mi nepříjemná zima a nemohla jsem spát. I když jsem tedy toto páté Bernardovo pravidlo pokládala zprvu za nepřilíš důležité, ukázalo se, že i sebemenší detail může rozkrýt určitou rovinu vnitřního světa mých informátorů.

USTAVENÍ VZTAHU

Jednou ze základních dovedností výzkumníka v terénu je budování vzájemné důvěry mezi ním a jeho informátory (Bernard 2006, 358; DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 268; DeWalt a DeWalt 2010, 48). Jedná se o vytvoření vzájemného vztahu, na jehož základě můžeme získávat podrobné informace. „Tohoto vztahu je dosaženo, když pozorovatel a informátor sdílí společné cíle a pomáhají si v jejich dosažení, dále pak když je informátor ochoten poskytnout svůj vlastní příběh výzkumníkovi.“ (DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 268) Podobně také Vidich (1955, 355) upozorňuje na to, že pozorovatel, stejně tak jako informátor, se nachází v sociální síti skupiny od té doby, co do ní vstoupí, ale navíc je důležité vytvořit si vlastní identitu v očích zkoumané skupiny.

Pro ustavení vztahu mezi výzkumníkem a informátory je důležitá určitá událost nebo

moment (DeWalt, DeWalt a Wayland 1998, 268). Během svého výzkumu jsem evidovala více takovýchto událostí, které postupně prohlubovaly můj vztah se členy zkoumané skupiny. Zprvce to byl samotný začátek výzkumu. O jeho důležitosti jsem se už zmínila v úvodu této studie. K prohloubení vztahu s mojí klíčovou informátorkou došlo na základě události, která by se mohla zdát jako nedůležitá každodennost.

Jednoho večera jsme se zapomněly v restauraci a přišly domů asi o dvacet minut později. Čekali na nás rodiče Lamy, celí netrpěliví a přesto, že mi tenkrát bylo dvacet čtyři a Lamě dvacet devět let, cítila jsem se jako patnáctiletá teenagerka, která přišla pozdě z diskotéky. Obě jsme se potom tomu v pokoji smály do dlaní a ten večer jsme si ještě dlouho povídaly, a já se snažila zjistit, proč měl pan Abu Talja tak špatnou náladu, když se vlastně tak moc nestalo. Nejen, že jsem se dozvěděla velké množství důležitých informací o rodinných vztazích v křesťanské komunitě obecně, ale také jsem získala Laminu důvěru v tom smyslu, že jsme společně překročily určité pravidlo, které jsme ale obě chápaly jako absurdní.

Dalším společným momentem, který mi pomohl získat důvěru celé rodiny, především pak pana a paní Abu Talja, bylo to, že jsem se snažila zapojit do každodenní pracovní činnosti. Rodina Abu Talja se živí tím, že mají doma malou pekárnu. Pizzy a další upečené dobroty potom prodávají v místní řeckokatolické škole.¹⁰ Když jsem v noci se zařatými zuby vstala v půl třetí, abych jim pomohla při pečení, zprvu se na mě jen nevěřicně dívali. Následující dny však pochopili, že to s tím „sdílením“ asi myslím vážně a naše vzájemné vztahy se tímto velice prohloubily. Důležité také bylo, že jsem při společné práci získávala další informace pomocí neformálních rozhovorů.

Avšak nejdůležitějším počinem, který přesvědčil většinu mých informátorů, že se o ně doopravdy zajímám, bylo, že jsem se k nim po roční pauze opět vrátila. O důležitosti opětovného návratu do terénu píše například DeWalt, DeWalt a Wayland (1998, 269).

¹⁰ The Greek Catholic Patriarchate School „Peter Nettekoven“ in Beit Sahour.

KLÍČOVÝ INFORMÁTOR A OTÁZKA VALIDITY VÝZKUMU

Klíčové informátorky jsem získala během svého výzkumu dvě. První z nich byla Lama Abu Talja. Dcera pana a paní Abu Talja, mojí hostitelské rodiny, se kterou jsem sdílela společný pokoj během celého výzkumu. Druhou klíčovou informátorkou se stala paní Teresia Abu Housan, učitelka, u které jsem studovala arabštinu a která také často navštěvovala moji hostitelskou rodinu. Mezi další významné informátory a spolupracovníky patřil doktor Džamál Chader (Jamal Khader) z Betlémské univerzity a jedna ze zaměstnankyň městského úřadu v Bajt Sáhúr.

Klíčovní informátoři jsou výhodní v tom, že nás uvádějí do dané společnosti, pomáhají nám orientovat se na novém kulturním poli a do určité míry nám poskytují i jakési vztahové zázemí. Na druhou stranu klíčový informátor se může stát naší pastí. Jak upozorňuje Metcalf (1998), výzkumník má tendenci nekriticky přejímat názory klíčových informátorů. Když však antropolog vstupuje do terénu, je většinou zkoumanou skupinou vnímán jako outsider, klíčovými informátory se proto stávají lidé, kteří jsou také outsideri či jsou nějakým způsobem výjimeční, a nepředstavují tak „normu“ dané společnosti (ibid., 327). Pokud zjistíme, že nás daný informátor od společnosti spíše izoluje, než do ní začleňuje, měli bychom samozřejmě hledat možnosti, jak se z daného vztahu vyprostit, a pokusit se navázat na jinou osobu. Někdy je to možné, někdy to možné není.

Během svého výzkumu jsem musela podrobit saturaci i informace týkající se mých dvou klíčových informátorek. Protože jsem své klíčové informátorky získala celkem náhodně, u jedné jsem byla ubytovaná, se druhou jsem se seznámila před kostelem po mši svaté, bylo potřeba postupně zjistit, jaké je jejich postavení ve skupině a jestli informace, které mi poskytují, doopravdy vypovídají o životě zkoumané komunity. Nutno podotknout, že postavení mých dvou informátorek v řeckokatolické komunitě nebylo sice „outsider“, ale do určité míry bylo netradiční. Jaké tedy toto postavení bylo?

Lamě bylo v době zahájení výzkumu 29 let, ale stále ještě nebyla vdaná,¹¹ to v místní řeckokatolické komunitě (a můžeme říci obecně v arabské společnosti) není přijímané jako „normální“ pozice, právě naopak. I když informátorka tvrdila, že je se svým životem spokojená, z dalších rozhovorů a zúčastněného pozorování vyplynulo, že by informátorka ráda opustila tento na první pohled „emancipovaný“ způsob života a stala se „normální“ vdanou ženou. Na druhou stranu měla Lama poměrně silnou pozici v církevní hierarchii, byla vnímána jakou velice zbožná dívka a vedla společenství mladých řeckokatolických křesťanů. Mezi mládeží byla poměrně oblíbená, navíc její postavení v rámci církve bylo něco jako u nás pozice „kostelníka“, takže měla poměrně široké kontakty v celé řeckokatolické komunitě v Bajt Sáhúr. I když tedy její postavení bylo určitým způsobem výjimečné, po zjištění výše uvedených faktů mohu konstatovat, že mě od zkoumané skupiny neizolovala.

Druhou klíčovou informátorkou byla paní Teresia Abu Housan. V roce 2009, kdy jsem začala svůj terénní výzkum, Teresia učila v místní řeckokatolické škole výtvarnou výchovu. O rok později však již odešla do důchodu, což nesla poměrně těžce. Její postavení jako vdovy ve společnosti nebylo sice výjimečné, ale její biografie vykazovala určité stopy netradičnosti. Zaprvé se vdala velice pozdě, za druhé její manžel byl cizinec, za třetí velice brzy ovdověla. Protože nemá vlastní děti, netěší se vysokému sociálnímu postavení. V době mého výzkumu bydlela u svého mladšího bratra, jeho manželce pomáhala s výchovou dětí a starala se o chod domácnosti. Její postavení lze označit jako postavení s nižším socioekonomickým statutem, nikoli jako postavení, které by ji vylučovalo ze zkoumané komunity.

Obě klíčové informátorky mě tedy od komunity neizolovaly, naopak mě přivedly k důležitým osobám skupiny, jako jsou kněží, učitelé, ale i ostatní členové rodin. Důležitá také byla skutečnost, že Lama pocházela z rodiny Abu Talja¹² a Teresia z rodiny Abu Housan,¹³ takže jsem díky nim měla přístup do

¹¹ Lama se vdala v roce 2013.

¹² Pseudonym.

¹³ Pseudonym.

obou rodů, které vlastně řeckokatolickou farnost v Bajt Sáhúr vytvářejí. Díky tomu, že se mezi námi ustavil přátelský vztah, jsem mohla čerpat z naší vzájemné důvěry, a jejich otevření vůči mé osobě do značné míry přispělo k zisku důležitých informací o zkoumané komunitě. Obě klíčové informátorky zůstaly důležitou součástí všech jednotlivých etap mého výzkumu.

ROZHOVOR A NARATIVUM V TERÉNNÍ PRAXI

Rozhovor je jedním z hlavních nástrojů při sběru dat při zúčastněném pozorování. Rozhovor samotný pak nejčastěji dělíme na nestrukturovaný, semi-strukturovaný a strukturovaný (Crabtree a Miller 1999, 18–20). Bernard přidává ještě čtvrtou podskupinu, a to rozhovor neformální, který svojí charakteristikou připomíná rozhovor nestrukturovaný (Bernard 1995, 208–210).

Při mém výzkumu jsem používala především neformálních a nestrukturovaných rozhovorů v každodenním kontaktu s informátory, dále pak semi-strukturovaných rozhovorů, které jsem nahrávala na ruční kameru.

Při vedení rozhovorů¹⁴ jsem se vždy snažila o tzv. „chápatý přístup“. Velkou inspirací pro mě byli autoři Paul Thompson (2000), Jean-Claude Kaufmann (2010) či James Holstein a Jaber Gubrium (2004). Všichni tito autoři určitým způsobem prosazují onen chápatý styl vedení rozhovoru. Ať už jde o označení „chápatý rozhovor“, které jsem si vypůjčila od Kaufmanna, nebo tzv. rozhovor „aktivní“, jak jej označují Holstein s Gubriem. V obou případech se jedná o styl snažící se zachytit subjekt-informátora jako aktivního jedince, který není jen pasivním vypovídajícím, ale aktivním činitelem. Pomocí rozhovoru vytváří podstatnou složku sama sebe, totiž svoji identitu v naraci.

Narativní přístup obecně je v současnosti v humanitních vědách široce využíván. Představuje tak nástroj, který někteří mohou chápat jako módní nebo nekomplikovaný, na druhou stranu široký zájem vědecké obce mu postupem času vydobyl poměrně ukotvené místo

nejen v antropologii, ale také v ostatních humanitních disciplínách. Narativní přístup však ukrývá mnohá úskalí, jedním z nich je velká teoretická různorodost. Současná diskuze probíhá především mezi tzv. event-centred narrative research (Patterson 2008) a experience-centred narrative (Squire 2008), kde oba přístupy předpokládají existenci „individuálních, vnitřních reprezentací jevů, jako jsou události, myšlenky a pocity, kterým vyprávění dává vnější výraz“ (Andrews 2008, 5).

Event-centred research však předpokládá, že tyto vnitřní reprezentace jsou víceméně konstantní a neměnné, kdežto experience research, předpokládá, že se tyto reprezentace výrazně mění průběhem času a vlivem okolností. Další současná debata o tzv. „big“ a „small“ příbězích v sobě odráží spor o analytický přístup k jazyku. Zastánci „small“ upřednostňují mikro-lingvistickou analýzu, tedy orientují se na analytický přístup k jazyku narativa (více v Freeman 2011; Bamberg 2006). Nicméně v současnosti převládá ve vědecké obci příklon k vyjádření individuální zkušenosti nebo sociální reality a výzkumy zaměřené na analýzu jazyka se stávají druhotnými (Andrews 2008, 5–8). Během svého výzkumu jsem se tedy orientovala především na experience-centred narrative z využitím hledání a analyzování tzv. „big stories“.

Představitelem podobně orientovaného narativního přístupu je například Jerome Bruner, který v článku „The Narrative Construction of Reality“ uvádí, že svou lidskou zkušenost a svou paměť uspořádáváme především v podobě narativních příběhů, mýtů a soudů (Bruner 1991, 4). Základní otázkou proto není, jak je konstruován příběh jako text, ale spíše jak příběh funguje jako nástroj k vytváření konstrukcí reality v naší mysli (ibid., 5–6).

Díky lidské reflexivitě se dokážeme vrátit k minulosti a ve světle přítomnosti ji pozměnit, tj. vytvořit určitou konstrukci minulého dění, nebo naši přítomnost číst ve světle minulosti, a tak tvořit vlastní smysluplný životní příběh (Bruner 2000, 109).

Skrze rozhovor pak můžeme vnímat informátorův svět a pomocí příběhů jeho života nahlížet realitu jeho očima. Rozhovor pomáhá spoluutvářet informátorův příběh, a rozkrýt

¹⁴ V širším slova smyslu, tj. jak při vedení semi-strukturovaných, nahrávaných rozhovorů, tak i v běžném každodenním kontaktu.

tak jeho vnitřní svět, což je velice podstatné například při odhalování identity jedince i skupiny, na kterou byl právě zaměřen můj výzkum. „Účastníci aktivního rozhovoru jsou v tomto ‚interpersonálním dramatu‘ neustále vtahováni do vytváření významu současných rozpoznatelných vlastností každodenní zkušenosti.“ (Holstein a Gubrium 2004, 154)

To, že se výzkumník aktivně zapojuje, vytváří aktivitu a dynamiku rozhovoru. Informátor navíc cítí, že se o něj výzkumník doopravdy zajímá. Vhodně zvolenými otázkami se navíc výzkumník může dostat do hloubky příběhu, odkrýt také informátorovy pocity a myšlenkové analogie, které by jinak mohly zůstat utajeny. Stejně tak také Kaufmann nabádá k tzv. „chápacímu rozhovoru“. „Respondent musí cítit, že to, co říká, má pro tazatele velkou cenu, že ten ho upřímně poslouchá a že je přitom ochoten odchýlit se od svých otázek, aby mu dal prostor okomentovat důležitou informaci, kterou nadnesl příliš stručně. Respondent s překvapením zjišťuje, že mu tazatel pozorně naslouchá a zakouší jistou radost z toho, že se postupně přesouvá do hlavní role. Není neurčitě dotazován na svůj názor, ale protože disponuje cenným věděním, které tazatel nemá, stává se klíčovou postavou.“ (Kaufmann 2010, 57)

Kaufmann (2010, 60–61), stejně tak jako Thompson (2000, 222, 238), zdůrazňuje, že základní dovedností výzkumníka, který vede rozhovor, je umění empatie a naslouchání. Pokud informátora budeme neustále přerušovat, neaktálně zasahovat do jeho odpovědí, případně do příběhu, který se nám snaží sdělit, nemůžeme nikdy získat jeho důvěru. Pokud se nám nepodaří získat informátorovu důvěru, jeho výpovědi zůstanou povrchní, krátké a neúplné.

Kaufmann (2010) a Holstein a Gubrium (2004) se zabývají otázkou zaujetí. Chápací/aktivní přístup nabourává pravidla klasické metodologie, která hlásá neutralitu tazatele. Oba tyto přístupy naopak vyzývají k angažovanosti a zájmu tazatele. „Rezervovaný tazatel respondentovi neumožňuje, aby se projevil otevřeně. Jedině zaujetí tazatele může vzbudit zaujetí respondenta.“ (Kaufmann 2010, 61) Ve svém výzkumu jsem tedy uplatňovala aktivní přístup vedení rozhovorů společně.

ZÁVĚR

I když dnešní společnost čekající okamžité výsledky není příliš nakloněna dlouhodobým výzkumům v terénu, některé informace jinak než touto metodou nelze získat. Jak můžeme z výše uvedených závěrů vytušit, zúčastněné pozorování spojené s prováděním tzv. chápacího rozhovoru a s dlouhodobým pobytem v terénu bylo jedinou možností, jak získat adekvátní odpovědi na otázky týkající se každodenního života, identity a hodnot zkoumané komunity.

Praxe v terénu dále ukázala, že klíčovým bodem pro úspěch takto orientovaného výzkumu, jak tvrdí samozřejmě i jiní výzkumníci (např. Bernard 2006; Eriksen 2008; DeWalt, DeWalt a Wayland 1998; DeWalt a DeWalt 2010), je vztah založený na oboustranné důvěře. Informátoři nejvíce ocenili můj opakovaný návrat do terénu a moji intenzivní participaci na životě komunity. Tento opakovaný návrat do terénu také spatřuji jako hlavní argument pro obhájení validity takto prováděného výzkumu a minimalizování možné subjektivity či dezinterpretace informací, na které někteří autoři upozorňují, jak jsem uvedla v úvodu této studie.

Praktická zkušenost v terénu dále ukázala, že každý výzkum je specificky podmíněn sociokulturními podmínkami, ve kterých se odehrává. V mém případě některé obecné postupy napomáhající výzkumníkovi v počáteční fázi využívání této metody byly zcela nevhodné. Jejich využití počátky výzkumu spíše zkomplikovalo, než ulehčilo, jako např. zvací dopis na letišti. Ve větší míře se však tyto doporučené postupy Bernardem (2006) osvědčily.

Významnou roli sehrály také moje klíčové informátorky, které se staly obrazně řečeno mostem k ostatním informátorům. I v tomto případě výběr vhodných klíčových informátorů z velké míry ovlivňuje validitu výzkumu. V konkrétních uvedených příkladech jsem se pokusila ozřejmit, že pokud metodou zúčastněného pozorování a opakovaných rozhovorů zjistíme biografii a postavení jedince ve zkoumané společnosti, můžeme poté zvážit jeho vhodnost jako klíčového informátora. Obě moje klíčové informátorky byly této saturaci vystaveny a byly shledány jako vhodný informační zdroj.

Metoda „chápatvého rozhovoru“ nás jako výzkumníky vybízí k živému dialogu s naším informátorem. Pokud informátor vidí náš opravdový zájem o jeho životní příběh, snáze získáme jeho důvěru a informace, které by nám při chladném odosobněném přístupu nebyly sděleny. I když metoda „chápatvého rozhovoru“ může být označena za subjektivní, stejně tak jako zúčastněné pozorování, záleží jen a jen na výzkumníkovi, zdali v následné analýze a interpretaci dokáže s touto subjektivitou správně pracovat.

Zúčastněné pozorování a „chápatvý rozhovor“ jsou metodami, které nejen přinášejí informace kvalitativního charakteru, ale které nás učí empatii, osobnímu růstu a nesmírně nás obohacují v bodě, kdy se náš svět setkává se světem našich informátorů. Na druhou stranu nelze zavírat oči před oprávněnou kritikou týkající se subjektivity, selektivity a propojení výzkumníkovy osoby s terénem. Ve své studii jsem se pokusila na konkrétních příkladech ukázat, jak se v praxi alespoň částečně dá s těmito nevýhodami vypořádat a pracovat. Ze své osobní zkušenosti tedy vidím zvýšení validity dat získaných metodou zúčastněného pozorování v důkladné metodologické a teoretické přípravě, opětovném návratu do terénu, saturaci dat při výběru klíčových informátorů a vedení tzv. „chápatvého rozhovoru“. Jedná se o konkrétní praktické rady, které jsem získala vlastní zkušeností z terénu a které přispěly ke zdárnému průběhu takto orientovaného výzkumu.

PODĚKOVÁNÍ

Chtěla bych poděkovat všem svým informátorům, kteří umožnili vznik tohoto článku, dále pak panu doktoru Džamálu Chaderovi z Betlémské univerzity a Siráďz centru z města Bajt Sáhúr za zprostředkování všech výzkumných pobytů. Za finanční podporu bych chtěla poděkovat především nadaci Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových, která podpořila první dva výzkumné výjezdy (2009 a 2010), a Západočeské univerzitě, která podpořila druhý a třetí výzkumný pobyt (2010 a 2012). Dále bych chtěla poděkovat panu Janu Křtiteli Vladimíru Franzemu, O. Praem, který finančně podpořil můj druhý terénní výzkum (2010).

ZDROJE PODPORY

Nadace Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových – Nadační příspěvek pro vědeckou, literární a uměleckou činnost – rok 2009. Finanční podpora pro terénní výzkum v roce 2009 – Výzkumný pobyt v řeckokatolické komunitě v Beit Sahour a stáž na Betlémské univerzitě. Izrael a Palestina: říjen – listopad 2009.

Nadace Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových – Nadační příspěvek pro vědeckou, literární a uměleckou činnost – rok 2010. Finanční podpora pro terénní výzkum v roce 2010 – Výzkumná stáž na Betlémské univerzitě, terénní výzkum v Beit Sahour, Palestina; kurz arabského jazyka na Jeruzalémské univerzitě – Centre for Jerusalem Studies at Al Quds University, Izrael: září – prosinec 2010.

Stipendijní program Talent II. FF ZČU – 2010. Finanční podpora pro výzkumnou stáž na Betlémské univerzitě, terénní výzkum v Beit Sahour. Kurz arabského jazyka na Jeruzalémské univerzitě – Centre for Jerusalem Studies at Al Quds University. Izrael, Palestina: září – prosinec 2010.

Program Free movers. FF ZČU – 2012. Finanční podpora pro studium arabského jazyka na Jeruzalémské univerzitě – Centre for Jerusalem Studies at Al Quds University. Izrael: 3. 10.–5. 11. 2012.

POUŽITÉ ZDROJE

- Andrews, Molly. 2008. „What is narrative research?“ In *Doing narrative research*, ed. Corinne Squire, Molly Andrews a Maria Tamboukou, 1–21. Los Angeles: SAGE.
- Bamberg, Michael. 2006. „Stories: Big or small. Why do we care?“ *Narrative Inquiry* 16 (1): 139–147.
- Bernard, Russell H. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Bernard, Russell H. 1995. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Bruner, Jerome. 2000. *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bruner, Jerome. 1991. „The Narrative Construction of Reality.“ *Critical Inquiry* 18 (1): 1–21.
- Crabtree, Benjamin a William Miller. 1999. *Doing Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- DeWalt, Kathleen M. a Billie R. DeWalt. 2010. *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*. Lanham, MD: AltaMira Press.

- DeWalt, Kathleen M., Billie R. DeWalt a Coral B. Wayland. 1998. „Participant Observation.“ In *Handbook of methods in cultural anthropology*, ed. H. Russell Bernard, 259–301. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2008. *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Portál.
- Freeman, Mark. 2011. „Stories, big and small: Toward a synthesis.“ *Theory & Psychology* 21 (1): 1–8. doi: 10.1177/095935430935439394.
- Fritzová, Marie. 2011. „Kaufmann Jean-Claude: Chápající rozhovor“ [recenze]. *AntropoWebzin* 3/2011: 134–135.
- Geertz, Clifford. 2000. *Interpretace kultur: Vybrané esej*. Praha: SLON.
- Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum: Základy metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Holstein, James a Jaber Gubrium. 2004. „The active interview.“ In *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*, ed. David Silverman, 140–161. London: SAGE.
- Hoog, Michael. 1998. „Intragroup Processes, Group Structure and Social Identity.“ In *Social Groups and Identities: Developing the Legacy of Henri Tajfel*, ed. Peter Robinson, 65–41. London: Routledge.
- Johnson, Allen a Ross Sackett. 1998. „Direct systematic observation of behavior.“ In *Handbook of methods in cultural anthropology*, ed. H. Russell Bernard, 301–332. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2010. *Chápající rozhovor*. Praha: SLON.
- Kawulich, Barbara B. 2005. „Participant Observation as a Data Collection Method.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 6 (2): Art. 43. Viděno 12. září 2015. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0502430>.
- Kumar, Ranjit. 2005. *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners*. London: SAGE.
- Metcalfe, Peter. 1998. „The Book in the Coffin: On the Ambivalence of ‚Informants‘.“ *Cultural Anthropology* 13 (3): 326–343.
- Patterson, Wendy. 2008. „Narratives of events: Labovian narrative analysis and its limitation.“ In *Doing narrative research*, ed. Corinne Squire, Molly Andrews a Maria Tamboukou, 22–40. Los Angeles: SAGE.
- Schensul, Jean J. a Margaret D. LeCompte. 2013. *Essential ethnographic methods: A mixed methods approach*. Plymouth: AltaMira Press.
- Squire, Corine. 2008. „Experience-centred and culturally-oriented approaches to narrative.“ In *Doing narrative research*, ed. Corinne Squire, Molly Andrews a Maria Tamboukou, 41–63. Los Angeles: SAGE.
- Tajfel, Henri a John C. Turner. 1986. „The social identity theory of inter-group behavior.“ In *Psychology of Intergroup Relations*, ed. Stephen Worchel a William G. Austin, 7–24. Chicago: Nelson-Hall.
- Thompson, Paul. 2000. *The Voice of the past oral history*. New York: Oxford University Press.
- Vidich, Arthur J. 1955. „Participant Observation and the Collection and Interpretation of Data.“ *American Journal of Sociology* 60 (4): 354–336.

PROBLEMATIKA VÝZKUMU UKRAJINSKÉ MINORITY V ČECHÁCH A NA SLOVENSKU

Tatána Součková

*Katedra etnologie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta,
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
souckova.t@gmail.com*

ÚVODEM

UKRAJINA, země, která se v posledních dvou letech dostala do středobodu evropského politického dění a jejíž jméno bylo dennodenně skloňováno v médiích, na akademické půdě, ale zejména mezi lidmi všech věkových skupin a světonázorů. Probíhající konflikt na východě Ukrajiny a události ohledně ztráty Krymského poloostrova daly impuls k vlně zájmu o vše ukrajinské. Česká i slovenská internetová fóra zaplavily příspěvky zabývající se ukrajinskou historií, neziskové organizace začaly pořádat humanitární sbírky, objevovaly se kulturní akce, besedy či debaty zasvěcené problematice válečného konfliktu, přičemž společným jmenovatelem většiny těchto aktivit bylo vyjádření nesouhlasu s politikou Ruska, poťazmo s jeho sympatizanty na Ukrajině i mimo ni. Stranou tohoto dění nezůstala ani ukrajinská diaspora žijící v Čechách a na Slovensku.

Následující příspěvek je pokusem nastínit možnosti a úskalí spojené s naplňováním dílčího výzkumného záměru, který je orientován na ukrajinskou menšinu žijící ve dvou lokalitách, Brně a Bratislavě. Reflektuje jak výběr klíčových výzkumných strategií, tak jejich úspěšnost v atmosféře dynamicky se měnící společenské situace, a to v rámci majoritní společnosti i samotné minoritní skupiny. V neposlední řadě se autorka sebekriticky zamýšlí nad obecnou rovinou provádění obdobně zaměřených etnologických, případně sociálněantropologických či kulturněantropologických šetření.

Základní otázky v této souvislosti znějí: K jakým výsledkům nás mohou výzkumy et-

nických menšin dovést? Jakým způsobem mohou závěry výzkumu přispět k veřejné diskuzi o problematice integrace menšin? Jakou strategii analýzy dat zvolit při zkoumání dynamicky se měnícího společenského diskurzu?

VÝZKUM ETNICKÝCH MENŠIN V TEORII A PRAXI

Na počátku každého výzkumu stojí rozhodnutí výzkumníka mezi dvěma základními postupy šetření, tedy metodou kvantitativní a kvalitativní. Výběr metody se odvíjí zejména od povahy výzkumu, vytyčených záměrů a také času, který je schopen do uskutečnění výzkumu investovat. V případě etnických menšin pak můžeme, v obecné rovině, rozlišit výzkumy zaměřené na statistické zjišťování dat, které plní funkci přehledů a zjištěná fakta jsou převedena do jazyka grafů a tabulek. Díky nim se dozvídáme o konkrétních počtech příslušníků dané menšiny a z toho vyplývajících demografických údajích. Pomocí těchto kvantitativních postupů získáváme množství cenných informací, které v případě provádění kvalitativního výzkumu tvoří východisko pro další bádání.

V případě ukrajinské menšiny je v českém a slovenském prostředí k dispozici několik publikovaných výzkumných výstupů, které jsou zaměřeny na reflexi statistických dat (např. Drbohlav 1999; Podolák 1998), případně na fenomén pracovní migrace, který je ve spojení s ukrajinskou migrací vnímán jako klíčový atribut (Drbohlav 1999; Trbola a Rákoczyová 2010; Nekorjak 2005). Vznikla také celá

řada prací, která kombinuje postup kvantitativní a kvalitativní, za účelem postihnout subjektivních zkušeností přicházejících Ukrajinců a míry jejich akulturace, případně ochoty se většinovému prostředí přizpůsobovat (Uherek, Korecká a Pojarová 2008).

Kvalitativní výzkum si klade za cíl postihnout a objasnit jevy vymykající se možností anonymních statistických šetření. Metoda kvalitativní je aplikována tehdy, když se výzkumník pokouší postihnout věci nesdělitelné, jako je vyjádření postojů, pocitů a myšlenek. V případě etnických menšin může jít například o pokus charakterizovat esenci etnicity (Kanovský 2004, 16) a odhalit, v čem je pro její nositele jedinečná. Mezi základní techniky tohoto typu šetření se řadí zúčastněné pozorování a face-to-face interview, a to jak řízené, často i s pomocí dotazníku, či volné, založené na neřízeném vyprávění informátora (Hendl 2008).

Ukrajinci a jejich etnická identita, tedy „ukrajinství“, se stali námětem pro prezentovaný výzkum vyžadující si užití metody kvalitativní. Specifikum výzkumu spočívá ve výběru dvou potenciálně blízkých lokalit, co do hlediska demografického. Brno a Bratislava jsou si navíc blízké i geograficky, nehledě na nadstandardní společenské, kulturní a politické česko-slovenské vztahy. Přesto se však nabízí možnost zajímavé komparace těchto dvou prostředí a jejich vlivu na individuální prožívání a kolektivní veřejné prezentování ukrajinské etnické identity.

Důležitým faktorem, který se stal nedílnou součástí výzkumu, je reakce na krizi na východní Ukrajině a Krymu. Jakkoli není politická situace přímým tématem šetření, stala se diskuze o ní neoddelitelnou součástí setkávání se s příslušníky ukrajinské diaspory. V některých případech to byla až vyhrocená situace na Ukrajině, která podnítila vystoupení Ukrajinců z anonymity běžného života a dala impuls k jejich veřejné společenské angažovanosti. Objevily se nové perspektivy náhledu na vlastní etnikum a v kontextu vymezování se proti vnějším vlivům, došlo k upevnění či oživení řady autostereotypních představ. V neposlední řadě také docházelo a stále dochází ke konfrontaci s partikulárními názory a úhly pohledu majoritní společnosti, které, jak se ukazuje, mohou být pro Ukrajince ne-

čekané a překvapivé. Na tomto místě je možné uvést jako příklad údiv některých informátorů nad postoji českého prezidenta a části společnosti podporující proruskou politickou orientaci. Nutno však podotknout, že tento poznatek nelze vztáhnout na celý dosavadní výzkumný vzorek.

Vliv na celkové provádění, a také na výslednou úspěšnost a validitu výzkumu, má také terén, v němž se výzkumník pohybuje. Prostředí velkoměsta disponuje vlastnostmi, které mohou mít jednoznačně pozitivní vliv na vyhledávání a oslovování informátorů. Je to zejména vyšší počet osob ukrajinské národnosti žijící ve městě, dále ukrajinské instituce (Veľvyslanectvo Ukrajiny na Slovensku a Konzulát Ukrajiny v Brně), v případě Brna také Kabinet ukrajinistiky na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a v neposlední řadě ukrajinské restaurace či obchody.

Jistou nevýhodou urbánního prostředí je jeho anonymita a nesourodost. V případě obou metropolí jsou ukrajinské komunity roztržité a nehomogenní. Pevný bod v životě diaspory jako celku reprezentuje zpravidla pravoslavný či řeckokatolický chrám, ostatní lokality představují spíše místa setkávání různých, vzájemně neprovázaných, skupin Ukrajinců.

Neopomenutelnou složkou výzkumu je zmapování „virtuálního terénu“ (Lozoviuk 2005, 27) jakožto zdroje informací o aktivitě ukrajinských spolků a rozličných kulturních událostech. Sociální sítě a internetové diskuze však představují také platformu pro výměnu názorů a interakci mezi majoritní společností a příslušníky minority, což samo o sobě představuje jednu z možných cest, kterou je možno se při kvalitativním výzkumu ubírat.

SEBEREFLEXE VÝZKUMNÍKA, PŮSOBNÍ V TERÉNU, INTERAKCE S INFORMÁTORY

Z výše nastíněného teoretického ukotvení postupu přímo v terénu nyní přejdeme ke konkrétním poznatkům, jež se začaly projevovat již během přípravy na šetření přímo mezi Ukrajinci žijícími v Brně a Bratislavě.

Výzkum etnických minorit má svoje zvláštnosti a výzkumník se zde neobejde bez některých nutných dovedností. V případě ukrajinské menšiny mezi ně patří zejména ovládání

jazyka, v ideálním případě ukrajinského i ruského. Nezastupitelná je také odpovídající znalost ukrajinských realit a v současnosti také politické situace, včetně širšího historického kontextu geopolitického vývoje země. Jen tak je výzkumník schopen adekvátně reagovat na sdělení informátorů a posléze co nejobjektivněji analyzovat jejich výpovědi.

Již bylo zmíněno, že terénní výzkum v městském prostředí má svá pozitiva a negativa. I v případě, že výzkumník přistupuje k realizaci výzkumu vybaven jazykovými dovednostmi, i znalostí ukrajinské kultury a historie, může narazit právě na fakt, že ve velkých městech mnohem obtížněji proniká do komunity, která je vnitřně nesourodá a rozdrobená. Vzhledem k počtu příslušníků ukrajinské národnosti žijícímu v Brně – 6207 osob s povoleným pobytem (MV ČR 2015) – a v Bratislavě je z praktického hlediska nemožné obsáhnout komunitu jako celek. V případě Bratislavy lze dle zveřejněných statistik zjistit pouze celkový počet cizinců z třetích zemí v Bratislavském kraji, který činí 13288 osob; lze předpokládat vysoký procentuální podíl osob ukrajinské národnosti vzhledem k trvale vysokým počtům ukrajinských migrantů na území SR (MV SR 2015). Jedním z hlavních problémů, s nimiž je výzkumník konfrontován, je uzavřenost diaspory, nedůvěra vůči osobě výzkumníka a neochota spolupracovat s cizím člověkem, byť je jim účel výzkumu srozumitelně ozřejměn.

V případě českého prostředí lze tyto překážky ilustrovat na příkladu již realizovaných dílčích šetření (Jelínková 2010; Drbohlav 1999), kdy se proniknutí mezi ukrajinské informátory ukázalo jako problematické. V obou zmiňovaných případech sehrál roli klíčový informátor, nebo prostředník, který dokázal kontakt s informátory zprostředkovat. V případě jedné studie D. Drbohlava (1999), která byla uskutečněna mezi obyvateli ubytoven, je jasně patrný důraz na fakt, že do tak specifického sociálního prostředí by výzkumník pronikal jen s velkými obtížemi a celkový úspěch výzkumu by byl ohrožen. V případě druhého výzkumu Z. Jelínkové figuruje v procesu realizace šetření taktéž zásadní postava klíčového informátora, s nímž autorka udržovala dobré osobní vztahy, což jí umožnilo navázat další kontakty s Ukrajinci na základě doporučení. Dále již mohl sběr

dat pokračovat na bázi přirozeného rozšiřování okruhu informátorů na principu metody snowball.

V kontextu terénu v Bratislavě lze odkázat na obdobný výzkum, realizovaný mezi Albánci žijícími na západním Slovensku. Styčné body s výzkumem ukrajinské menšiny lze vyzorovat zejména v problémech, který autor výzkumu M. Šípoš (2004, 108) vyjmenovává. Patří mezi ně především uzavřenost komunity, nedůvěra, nepochopení záměru výzkumníka, neochota spolupracovat.

Důležitým faktorem je samotná osobnost výzkumníka a způsob, jakým k informátorům přistupuje. Patří k základním dovednostem etnologa v terénu vhodně přistupovat k informátorům, dokázat si získat jejich důvěru, přesto však na zjištěná fakta nahlížet kriticky a objektivně. Z dosavadního průběhu představeného výzkumu však také vyplývají další okolnosti, které znamenají značné překážky při jeho realizaci, a to i v případě, že se podařilo navázat dobré vztahy s informátory a tito jsou ochotni se na výzkumu podílet. Zřejmě nejdůležitějším faktorem, který má negativní vliv na spolupráci s informátory je nedostatek času a neochota věnovat výzkumníkovi více času, než je nezbytně nutné. Autorka má v této souvislosti zkušenosti s vedením rozhovorů, které byly z hlediska výpovědi velmi cenným materiálem, avšak vznikaly za podmínek časové tísně, případně nemožnosti nahrávání rozhovoru či pořizování fotografií. Důvodem, který informátoři uváděli jako omluvu, že se nemohou rozvoru věnovat déle, byl nedostatek času. Všeobecně je možné parafrázovat slova informátorů jako „v dnešní době je to těžké, každý má mnoho svých povinností a nikdo se Vám nemůže věnovat nad rámec svých možností“.

Zdá se, že i toto je jedním z negativ, které je určitým způsobem navázáno na městské prostředí, kde je všeobecně život hektičtější, anonymní a také obezřetný. Toto je zvláště patrné u informátorů, které se podaří oslovit jakožto předem neznámé osoby pouze na základě informací zjištěných na internetu, případně sociálních sítích.

Nutno podotknout, že výše zmíněné poznatky představují dosavadní reflexi výzkumu a mohou se rozvíjet, případně měnit, v souvislosti s jeho dalším pokračováním.

Často diskutovaným tématem je osoba samotného výzkumníka v procesu výzkumu a jeho interakce s informátory. Hovoříme-li o ukrajinské minoritě, nabízí se v podmínkách současné politické situace několik postřehů získaných ať již přímo během rozhovorů, nebo při zúčastněném pozorování. Výzkumník se potýká především s vlnou značného emocionálního vypětí ze strany informátorů, a to zejména těch, kteří vystupují ve veřejném prostoru nebo poskytují rozhovory médiím a pořádají kulturní a humanitární akce. Žádná z absolvovaných aktivit ukrajinské diaspory, na nichž byla autorka výzkumu přítomna v roli pozorovatele, se neobešla bez diskuze o krizi na Ukrajině, často velmi emotivní a drásavé. Jak v českém, tak ve slovenském prostředí se komunikace představitelů ukrajinské minority a jejich sympatizantů, partnerů a přátel směrem k majoritní společnosti zaměřují na zdůraznění nezávislosti a svrchovanosti Ukrajiny. Řada akcí pořádaných Ukrajinci je pak přímo spojená s aktuálním děním na Ukrajině, vznikají nové občanské platformy, které organizují humanitární sbírky nebo kulturní akce a večery věnované popularizaci ukrajinské kultury.

Není výjimkou, že lidé, kteří se podobných událostí účastní, jsou a priori názorově vyhranění určitým směrem a stejné myšlenkové nastavení očekávají i od výzkumníka, který se aktivně zajímá o jejich subjektivní vnímání sebe sama a své etnické příslušnosti.

Bez nároku na to, aby výzkumník do procesu výzkumu vnášel jakékoli své osobní přesvědčení, zkušenosti či názory, což je v rámci sběru dat žádoucí, je konfrontován s otázkou, do jaké míry je přípustné a užitečné, aby se do podobných aktivit zapojoval. Lze v současné rozjítřené situaci vůbec získat skutečně relevantní data, která by pomohla lépe popsat atributy a projevy ukrajinské etnické identity? Hovořili by ukrajinští informátoři stejně před dvěma či třemi lety, nebo jsme skutečně svědky „národního obrození“ Ukrajinců? Odpovědi na tyto otázky zbývá najít v průběhu dalšího pokračování výzkumu. Podobná situace panuje i v případě náhledu majoritní společnosti na Ukrajince. I zde dochází v souvislosti s událostmi na Ukrajině k posunu vnímání Ukrajiny a jejích obyvatel.

ZAMYŠLENÍ NAMÍSTO ZÁVĚRU

Téma ukrajinské minority a její interakce s většinovou společností patří de facto mezi témata lokální, které se však přesto pokoušejí nabídnout komparaci dvou různých prostředí v kontextu stále se měnící situace uvnitř i vně zkoumané komunity. S veškerou vědeckou sebekritikou je třeba říci, že takové téma je, podobně jako celá řada dalších, ve své podstatě velmi úzce zaměřené, což odpovídá současnému trendu v humanitních vědách. V konfrontaci s již existující vědeckou produkcí je stále obtížnější nacházet nové podněty a náměty k výzkumům, respektive volit a správně zpracovávat témata nosná, s co největším přínosem pro obor. Zejména u přesahových témat je nelehké neopakovat to, co již bylo řečeno a analyzováno, neboť řada dalších humanitních vědců se takovým námětům (příkladem může být právě migrace) věnuje z mnoha úhlů pohledů a prizmatem jiných disciplín či subdisciplín.

Není třeba připomínat, že vedle etnologie rozlišujeme hned několik příbuzných a z hlediska metodologie v mnoha ohledech totožných oborů, jako jsou kulturní a sociální antropologie, kulturologie či soudobé dějiny, které využívají metodu oral history. Výjimkou nejsou ani práce s etnologickou tematikou obhájené na katedrách filologických či muzikologických.

Neodbytně se tedy nabízí otázka, kam a jakým způsobem se bude etnologie dále vyvíjet a zda je vůbec možné definovat výsostně etnologické badatelské pole. Příznačný „konec“ domácí etnologie (etnografie) v tuzemsku a na Slovensku již bezesporu nastal v souvislosti s vymizením objektů, které badatelé v terénu zkoumali a popisovali, ať šlo o lidové stavitelství, či prvky lidové duchovní kultury. Pozornost se tedy přesunula ke zkoumání každodennosti či fenoménů spjatých přímo s identitou a etnicitou, migrací nebo například urbánním prostředím. I zde je však třeba velmi obezřetně vybírat témata, která nebudou vznívat banálně. Je důležité pokoušet se formulovat jasné hypotézy, vytvářet teorie, které mohou být skutečně přínosné a jejichž význam bude zřejmý i neakademické veřejnosti. To je stěžejní zejména v dnešních podmínkách, kdy se společnost nestaví k humanitním vě-

dám pozitivně a výsledky společenskovedních výzkumů jsou přijímány skepticky či přímo odmítány jako zbytečné a bezobsažné, navíc troufale financované ze státních či unijních fondů.¹

V neposlední řadě jsou tu také ti, kteří se výzkumu přímo účastní. V případě ukrajinské diaspory jsou to její příslušníci v Brně a Bratislavě, kteří na fakt, že se stávají předmětem vědeckého výzkumu, reagují často protichůdně. Na otázku, zda pocítují nějakou změnu v přístupu Čechů k Ukrajincům v souvislosti s krizí na Ukrajině, odpovídali informátoři v Brně takřka jednohlasně. Silný dojem v nich zanechalo například to, že zatímco dříve se Češi o Ukrajinu zajímali málo, dnes je „každý větším odborníkem na Ukrajinu“ než sami Ukrajinci. Obdobně je to zřejmě i s etnologickými výzkumy, kdy něco tak samozřejmého a přirozeně prožívaného, jako je etnická identita a osobní sounáležitost s konkrétním národem a zemí, je podrobováno vědeckému bádání. Není také výjimkou, že v terénu dojde ke sporu českého či slovenského etnologa s informátory, kteří, jak bylo zmíněno výše, očekávají od badatele pouze pozitivní a nekritický přístup k nim samotným. Tyto informátory pak mohou některé závěry šetření rozladit a odradit od další spolupráce.

Vyvstává tedy další důležitá otázka. Vedle toho, že je nutná hluboká sebereflexe při výběru vhodného etnologického tématu, je třeba se zamýšlet nad tím, pro koho etnologové své studie píší a jak mohou svými závěry přispět k veřejné debatě o daných tématech, a to jak v konfrontaci s akademickou obcí, tak se samotnými aktéry výzkumů.

POUŽITÉ ZDROJE

Drbohlav, Dušan. 1999. *Imigranti v České republice (s důrazem na ukrajinské pracovníky a „západní“ firmy operující v Praze)*. Viděno 11. října 2015. <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001009/01/9.pdf>.

Hendl, Jan. 2008. *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál.

Hromková, Dominika a Jana Ustohalová. 2015. „Nejhorší je ptát se dětí migrantů, odkud pocházejí, říkají vědkyně (diskuze).“ Viděno 11. října 2015. [http://](http://brno.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A151008_160810_brno-zpravy_tr)

brno.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A151008_160810_brno-zpravy_tr.

Jelínková, Zdenka. 2010. *Ukrajinská menšina žijící v Brně. Sonda do problematiky*. Diplomová práce. Brno: Masarykova Univerzita v Brně.

Kanovský, Martin. 2004. „Etnická identita, kognitivní přístup a terénní výzkum: Ako na to?“ *Etnologické rozpravy* 2/2004: 11–24.

Lozoviuk, Petr. 2005. *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice.

MV ČR – Ministerstvo vnitra České republiky. 2015. „Cizinci s povoleným pobytem.“ Viděno 11. října 2015. <http://www.mvcr.cz/clanek/cizinci-s-povolenym-pobytem.aspx>.

MV SR – Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. 2015. „Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike.“ Viděno 11. října 2015. http://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocniky/rok_2015/2015_I_polrok_uhcp_sk.pdf.

Nekorjak, Michal. 2005. „Pracovní migrace Ukrajinců do České republiky.“ In *Duchovní a kulturně společenská podpora integrace národnostních menšin*, 21–35. Praha: Apoštolský exarchát Řeckokatolické církve v České republice.

Podolák, Peter. 1998. *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica slovenská.

Šípoš, Michal. 2004. „Metódy výskumu albánskej komunity na Slovensku-poznámky etnológa.“ *Etnologické rozpravy* 2/2004: 106–112.

Trbola, Robert a Miroslava Rákoczyová (eds.). 2010. *Vybrané aspekty života cizinců v České republice*. Praha: VÚPS.

Uherek, Zdeněk, Zuzana Korecká a Tereza Pojarová (eds.). 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných imigračních skupin v České republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

¹ Jedním aktuálním příkladem je diskuze pod článkem informujícím o výzkumu dvojice socioložek z Masarykovy univerzity v Brně, viz Hromková a Ustohalová (2015).

OBRAZ MATEŘSTVÍ V 19. STOLETÍ

Simona Pátková

*Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
simona.hencova@gmail.com*

ÚVOD

PODLE výsledků dosavadního bádání lze usuzovat, že mateřství byla ve společnosti výraznější pozornost věnována až v 18. století. Od dob osvícenství ženy postupně získávaly společenskou hodnotu zejména jako matky a manželky. Díky osvícenským reformám se začaly rozšiřovat publikace zaměřené na výchovu, vycházela odborná lékařská díla, a přibýly i filozofické úvahy o funkci rodiny a úloze matky. V českém prostředí se matka a dítě dostávají do centra pozornosti zejména v 19. století, neboť vlastenecká společnost viděla v ženách zejména vychovatelky budoucí uvědomělé generace.

Ženy byly po dlouhá staletí spojeny s pasivitou a podřízeností mužům. Jediné pole působnosti, které jim společnost přisuzovala, byla domácnost, zatímco mužům byla připisována role živitele rodiny. Genderové konstrukty a názory na ženu se odrážely především v dobové literatuře, která přispívala k upevnění zavedených stereotypů. Ženám byla přisuzována úloha vzorné hospodyně a manželky, postupně získávala čím dál větší úctu úloha obětavé matky. Přinášelo jim to však jenom pozitiva? Předkládaná esej si klade za cíl zamyslet se nad tím, jaké byly dopady dobových představ o mateřství na život žen, a porozumět hodnotě mateřství v českých zemích v průběhu 19. století. Esej přináší zamyšlení nad otázkou, zda oficiální interpretace mateřství, které byly popisovány ve vydaných publikacích, vždy korespondovaly s tím, jaké byly subjektivní prožitky žen.

MATKY A MATEŘSTVÍ V 19. STOLETÍ

Ještě na počátku 18. století postrádala mateřská láska výraznější společenskou hodnotu. Dlouhá staletí bylo dítě, zejména vlivem křesťanských teologů, pojímáno jako nedokonalé, či dokonce hříšné stvoření a přistupovalo se k němu jako k malému dospělému. Osvícenství s sebou přineslo přínos ve vnímání dětí i matek. O mateřství se postupně více hovořilo na veřejnosti, začínaly vycházet odborné publikace týkající se těhotenství, výchovy a péče o dítě. Zatímco v předchozích epochách nebylo zvykem, aby rodiče vkládaly do dítěte výraznější materiální či citové investice, od konce 18. století byl naopak kladen důraz na city. Stát i rodiče se o děti postupně začali více zajímat.

Na proměnu chování evropských matek během posledních čtyř století se zaměřila například francouzská historička Elisabeth Badinter. Jako důkazy nepodstatného postavení dítěte do 18. století označila najímání kojných, absenci dětského lékařství a také nezájem literatury o zobrazování dětství (Badinter 1998, 53). Proč tehdy nebyla dětem věnována taková pozornost jako v pozdějších epochách? Lhostejnost rodičů k dětem bývá badateli vysvětlována vysokou dětskou úmrtností, která byla nejčastěji následkem špatné stravy, nedostatečné hygieny a neznalosti prevence nemocí. Někteří rodiče, zejména ti z chudších vrstev, v dětech neviděli v daný moment žádný ekonomický přínos. Plačící batole jim na poli sotva pomohlo a neuvažovali o jeho působení do budoucna (ibid., 54–55). Na základě svého bádání označila Badinter rok 1760 jako pomyslný mezník, při kterém došlo ke změně postoje společnosti k dítěti a také k vytvoření mýtu o mateřském instinktu (ibid., 107).

Koncem 18. století ženy získávaly hodnotu zejména jako matky. Přivést na svět a vychovat dítě se stalo jejich společenským posláním. V průběhu 19. století klesala kojenecká úmrtnost a rodiče začali postupně regulovat počet dětí v rodině, aby byli schopni své potomky uživit a věnovat jim dostatečnou péči. Dětství začalo být považováno za období radovének a nevinnosti, a proto začalo být nazýváno „zlatý věk lidského života“ (Ariès 1962, 110).

Co způsobilo proměnu v přístupu k dětem? Osvícenští státníci si uvědomovali, že každý člověk je užitečný pro společnost. Snažili se zlepšit životní úroveň obyvatelstva, zdravotní péči i vzdělávání. Díky zvyšování gramotnosti docházelo nejen k vydávání odborných děl, ale také publikací určených pro laiky, které se zabývaly mimo jiné problematikou výchovy dětí. Přelomovým se stalo dílo francouzského filozofa Jeana Jacquese Rousseaua *Emil čili o výchově* (1910), publikované poprvé v roce 1762. Rousseau vydal impuls k novému pojetí rodinných vztahů a uspořádal představy o moderní rodině založené na citech (Badinter 1998, 35–36). Věřil, že každá žena má v sobě přirozený instinkt k tomu, aby o své dítě pečovala a vychovávala ho (Abramsová 2005, 104). Ve svém stěžejním pedagogickém díle odmítal přísné scholastické metody výuky a mimo jiné podporoval kojení dítěte vlastní matkou. Rousseauovo dílo významně ovlivnilo středoevropské smýšlení. Pedagogové i lékaři upozorňovali na nenahraditelnou roli matky ve výchově a socializaci dítěte a jejich výchovné spisy se postupně šířily po Evropě. Zásady moderní péče o dítě si osvojovaly nejprve matky ve šlechtických kruzích, neboť měly lepší přístup k dobové literatuře. V průběhu 19. století postupně přebíraly nové výchovné metody, mezi které patřil pravidelný pobyt dětí na čerstvém vzduchu, kvalitní strava, kojení, dostatečná hygiena a obecně trávení času s dětmi. Díky osvícenským reformám měli i lidé ze středních vrstev lepší přístup k novým publikacím a ženy rozšiřovaly své knihovny o výchovné příručky či domácí lékaře.

V průběhu 19. století se ideál pečující a obětavé matky stal téměř závaznou normou pro všechny ženy. Podle dobového úzu měla matka svému dítěti věnovat veškerou péči, a to i na úkor svých vlastních zájmů. Mateřství za-

čalo být oslavováno jako neodmyslitelná součást života ženy. Bylo by pochopitelně nesmyslné předpokládat, že se chování všech matek změnilo ze dne na den. Na přístup žen k dítěti měla vliv celá řada dalších faktorů, ať už ekonomická situace, společenské postavení rodiny, či povaha samotné ženy. Zahraniční spisy se koncem 18. století dostávaly i do českého prostředí a staly se inspirací pro české pedagogy, filozofy a lékaře. Vlastenecká společnost viděla v ženách zejména vychovatelky budoucí uvědomělé generace.

MATEŘSKÁ LÁSKA JAKO SPOLEČENSKÁ NUTNOST?

Z mateřství a mateřské lásky se v 19. století kvůli společenským tlakům stávala téměř povinnost. Mateřská láska byla v literatuře popisována jako spontánní a přirozený cit, mnohdy bývala líčena s přehnaným patosem. Ženy, které měly přístup k soudobým publikacím, se mohly dočíst například: „Ale v lásce mateřské vidíme neodolatelný, spontánní a prudký útok síly, vytryskující z nehlubších útrob přirozenosti lidské, působící ve svém trvání jako síla přitažlivá.“ (Mantegazza 1894, 178) „Láska nemá nikde milejšího a bezpečnějšího bytu nežli v srdci mateřském. Matka má na dítě neobmezenou téměř moc [...]. Dítě od přírody připoutáno jest k srdci matčinu, lásky mateřské mu nikdo nenahradí. Rodička je nemluvněti vším na světě; žádný hlas nezaznívá dítěti líbezněji než hlas mateřský; mluví-li ona k němu, jediný pohled matčin na kojence okamžitě všecken zármutek zaplaší a jej ukonejší.“ (Kodým 1884, 9)

Americká feministka Adrienne Cecile Rich upozornila, že ženy mnohdy popisují své mateřství na základě ideologie a převládajících společenských konvencí, nikoli podle vlastních pocitů (Filipowicz 2007, 142). Otázkou tedy zůstává, zda ženy o svých mateřských citech hovořily proto, že je samy pociťovaly, anebo proto, že to tak podle dobových konvencí zkrátka mělo být. Podle Badinter právě všeobecné vyzdvihování povinností matky vyvrací myšlenku přirozeného mateřského instinktu. Myslím ale, že pokud se o mateřské lásce psalo (či hovořilo) teoreticky, neznamená to, že ženy samy od sebe žádnou lásku nepociťovaly nebo

by si s dítětem bez příruček nevěděly rady. Lze však souhlasit s Badinter v tom ohledu, že nátlak společnosti na ženy byl postupně tak silný, že nutil ženy být matkami, i když se jimi být necítily. Jak se cítily samy matky v každodenním životě? Určitým vodítkem nám mohou být ego-dokumenty, avšak při jejich zkoumání je třeba mít na paměti autostylizaci pisatelů.

REFLEXE MATEŘSTVÍ ČESKÝCH ŽEN

Mateřství se stalo oblíbeným tématem nejen pro muže, postupně ho ve svých dílech tematizovaly i ženy, které si v 19. století postupně dobývaly své místo ve společnosti. Představu o ženách jako oddaných manželkách a matkách upevňovaly nejen pedagogické spisy, ale i beletristická díla s výchovným zaměřením a normativní příručky. Výchovná díla pro dívky psaly například M. D. Rettigová, V. Lužická, H. Zapová, S. Podlipská či F. Hansgírgová. Preskriptivní literatura reflektovala genderové konstrukty a názory na postavení ženy ve společnosti. Zvolila jsem jako příklad několik známých žen pocházejících převážně z prostředí středních vrstev, které reflektovaly své mateřské pocity písemně. Přínosnými mi byly zejména písemné prameny českých spisovatelek 19. století. Jejich paměti, deníky či korespondence jsou nejlépe přístupné, ale především lze v jejich případech porovnat, jak se lišily názory prezentované ve veřejně publikovaných dílech a jejich soukromá zkušenost promítaná v pramenech osobní povahy. Je třeba si uvědomit, že tyto ženy patřily ke středním či vyšším společenským vrstvám a měly širší spektrum možností, jak se veřejně projevovaly a sebevzdělávaly. V českých zemích se ženy přibližně od 40. let 19. století začaly více společensky angažovat. Jejich veřejné aktivity byly v době národního obrození spojovány s vlasteneckými aktivitami, a díky tomu se jim dostávalo podpory od mužů. Čím dál větší úctu získávala úloha obětavé matky a vychovatelky budoucího pokolení. Například Božena Němcová pod vlivem myšlenek národního obrození považovala za jeden z nejdůležitějších úkolů české ženy vychovat národu dítě, jak dokládá úryvek z básně „Ženám českým“ z roku 1843, kde Němcová vyobrazovala vlastenecký ideál mateřství: „Ženy české, matky české! Jediná

nám budiž slast vychovati naše děti pro tu slavnou, drahou vlast [...]“ (Němcová 1886, 212–213) Tato báseň, kde jsou hlavními tématy vlast, výchova a rodina, dokládá, že ženám byla připisována především úloha vychovatelek nových vlastenecky smýšlejících generací (Filipowicz 2007, 147). V osobní korespondenci se o mateřství vyjadřovala jako o rozkoši, jak dokládá dopis z roku 1846 adresovaný Antonii Bohuslavě Čelakovské: „[A] řekněte, zdali je větších rozkoší nad rozkoše mateřské, chová-li srdce lidské čistší lásky nad tu, kterou matka své dítě objímá?“ (Němcová 1951–1961, 49)

Marcin Filipowicz, který se zabývá genderovou problematikou v české literatuře a kultuře 19. století, poznamenal, že spisovatelky zřídka popisují biologické aspekty mateřství, zejména se nezmiňují o problematice ženského těla a průběhu porodu (Filipowicz 2007, 151). Až na výjimky nepopisují tyto oblasti podrobně ani ve svých dílech, ani v soukromých zápiscích. Kupříkladu Sofie Podlipská ve své osobní korespondenci popsala porod v krátkosti pouze jako „několik trapných okamžiků“.¹ Ve svých dílech prosazovala Podlipská model tzv. moderní matky. Například v knize *Listy staré vychovatelky někdejšímu schovankám* (1868) nabádala své čtenářky k tomu, aby se svým dítětem plně věnovaly a mateřskou lásku v této knize popisovala jako zcela přirozený a instinktivní cit. Z ego-dokumentů vyplývá, že stejný postoj k dětem zaujímal i v osobním životě.

Podívejme se nyní na ukázky z pramenů osobní povahy, ve kterých se nacházejí zmínky o mateřství. Jako příklad milující matky, která následovala moderní metody výchovy, lze uvést již zmiňovanou Sofii Podlipskou. Mladší sestra Karolíny Světlé po sobě zanechala deníky z různých životních období. Její vyznání o dětech a manželovi jsou plná dobového patosu, přesto však dokládají, že spisovatelka plnila úlohu milující a obětavé matky, která vychovává své děti ve vlasteneckém duchu a řídí se moderními pedagogickými zásadami. Z jejích deníkových zápisků vyplývá, že

¹ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP). Podlipská Sofie, Osobní fond. Korespondence vlastní, odeslaná. Sofie Podlipská Marii Gabrielové, 1. 9. 1859.

v roli manželky, a později i matky, nalézala životní uspokojení. Když Sofie zjistila, že je těhotná, vyjádřila ve svých záznamech pocity radosti a nadšení: „Budu matkou. Já matkou! Sním o ručičkách, které se budou klást okolo mého krku. O hlásku, který mne celý den jako hudba bude vyprovázet. O mladé duši, kterou horoucně už teď miluju. Sním o budoucnosti. Ona je přede mnou, jako plný souzvuk, harmonická, čistá, vrhnu se jí s rozkoší do náručí. Já budu matkou! To je myšlenka, která ženu nejvíce okouzluje, pro kterou nejraději žije. Mé dítě, vítám tě do světa, podávám ti svou lásku.“² (Lenderová a Rýdl 2006, 55)

O svých dvou dětech si Sofie Podlipská vedla deníkové zápisky, kde zaznamenávala jejich vývoj, popisovala své výchovné snahy a vztah k dětem. Její popisy mateřské lásky byly plné sentimentu a patetického vyjadřování, což můžeme považovat za součást stylizace. Například v deníku uvádí: „Nemohu si představit mohutnější, opravdovější, stálejší lásky, jako je láska k dítěti [...]. Mé mateřství je vítězná brána, kterou do tebe spěju s mým klíčkem v náruči, po boku milému jeho otci, obklíčena svými přáteli.“³

Bronislava Herbenová, autorka dětské literatury a manželka novináře Jana Herbena, dokázala výborně skloubit mateřské povinnosti, svou vlastní literární činnost i péči o domácnost. V její pozůstalosti se nachází deník z období 1898–1899, ve kterém zanechala nejen zmínky o společenské situaci konce 19. století, ale také o svých dvou synech a rodinném životě. O mateřské úloze se ve svých zápiscích vyjadřovala velmi láskyplně a následovala moderní výchovné metody: „Můj sladký, drahý Prokop, narodil se 9. ledna 1893. Dnes ten kus mého života skáče kolem mne jako jiskra, a když v největší radosti na něho hledím, netuší, kolikrát děkuji Bohu, že nás oba tehdy zachoval.“⁴ Dále popisovala čas strávený s rodinou, chodila s dětmi na procházky, vystříhovala jim panáčky, brávala je na výlety apod.

Spisovatelka a redaktorka časopisu *Ženský svět* Teréza Nováková ve svých vzpomín-

kách popisovala, jak se svým dítětem věnovala, na druhou stranu ale můžeme z její pozůstalosti vyčíst značnou rozpolcenost mateřských pocitů. Ve svých literárních i publicistických dílech popisovala mateřství jako nejpřirozenější a úctyhodné poslání ženy, které je ale zároveň spojené s utrpením a obětováním se (Filipowicz 2007, 157). Tyto myšlenky se promítaly i v její korespondenci: „Netřeba mi dokazovati, jak živou jest domácnost má – živou až do únavy! Nejenže drahá ta dívka, která láskou něžnou k rodičům svým lnou, opatřovati třeba stravou, oděvem i prádlem – i mladého ducha hošíků vždy žízňivého mi napájeti jest: nestačím zpívatí jim písniček, vysvětlovati jim obrázků, odříkávati deklamovánek.“⁵ V dopise Karolině Světlé si stěžovala na únavu a nedostatek odpočinku. Připadala si zahlcena povinnostmi a okrádána o svůj volný čas: „Tím ztratila jsem i ty krátké momenty odpočinku a žiji nyní jako štvaná zvěř. Můj ubohý muž sdílí bouřný ten osud; jsou naši díblíci neúprosní vládcové.“⁶ Ženy tedy s dětmi neprožívaly jen radostné chvíle, jak může z některých úryvků vyplývat, ale i různě intenzivní pocity bolesti, nepochopení či rozladění z mateřské role. Nezodpovězenou otázkou ale zůstane, zda tyto ženy nezamýšlely své deníky někdy uveřejnit a nepřizpůsobovaly tomu i jejich formu. Uvažme také, že musely předpokládat, že jejich zápisky může eventuálně kdokoli, později i jejich vlastní děti, pročitat.

ZÁVĚR

Někteří historici označují mateřskou lásku za transhistorickou konstantu, která se projevovala v různých epochách s odlišnou intenzitou. Mateřská láska dříve neměla vysokou mravní hodnotu, a tak se o ni lidé ani kronikáři příliš nezajímali. Většina badatelů se shoduje na tom, že neexistuje dostatek pramenů k vyvození jednoznačného závěru, zda je mateřský instinkt vrozený, či nikoli. Hlavním cílem mé práce však nebylo rozhodnout, zda je mateřský cit ženám přirozený, nebo je pouze následkem výchovy a stereotypů. Snažila jsem se poukát-

² Cit. dle LA PNP, Podlipská Sofie, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deník, nepag.

³ LA PNP, Podlipská Sofie, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deníkové záznamy 1858–1861, 30. 12. 1859.

⁴ LA PNP, Herbenová Bronislava, Osobní fond. Rukopisy vlastní. Deník z let 1898–1899, s. 1.

⁵ Teréza Nováková, dopis K. Světlé z Litomyšle, 8. 1. 1883 (Nováková 1988, 91–92).

⁶ Teréza Nováková, dopis K. Světlé z Litomyšle, 8. 1. 1883 (Nováková 1988, 92).

zat na to, jak dobové konvence vytvářely pohled na ženu jako matku a jak na tento koncept reagovaly samotné ženy.

Přístup k dítěti až do 18. století lze charakterizovat spíše nezájmem a nižší mírou projevování citů. V době osvícenství proběhla změna. Společnost ovlivnily zejména myšlenky filozofa Jeana Jacquese Rousseaua a jeho následovníků. Jejich názory o moderní péči o dítě se postupně dostávaly do povědomí populace a na mateřství začalo být nahlíženo jako na základní úděl v životě ženy. Vztah rodičů k dětem získával významnější rozměr, postupně byl kladen čím dál větší důraz na city a vztahy v rodině. Ženy byly neodmyslitelně spojovány s plozením a výchovou dětí. Názory na ženu jako matku reflektovala odborná, normativní i krásná literatura. Na ženy a dívky bylo v průběhu celého 19. století nahlíženo jako na manželky a hospodyně, ve druhé polovině století nabyla větší důležitosti role milující matky. Z prozkoumaných ego-dokumentů z prostředí převážně měšťanských vrstev vyplývá, že ženy svou roli zpravidla přijímaly. Například deníkové záznamy spisovatelky Sofie Podlipské dokazují velkou lásku k potomkům a ztotožnění se s rolí milující matky a manželky. Obdobně láskyplně se ke svým rodinným povinnostem stavěly i Božena Němcová či Bronislava Herbenová. Oproti tomu Teréza Nováková prožívala mateřství s poněkud rozporuplnými pocity, kolísajícími mezi láskou a zoufalstvím. Měla pocit, že jí mateřská role zabírá v jejích vlastních zájmech a vyčerpává ji. Za svůj život prožila bolestnou ztrátu čtyř dětí, což se projevilo v její literární tvorbě. Ego-dokumenty jako pramen se však vyznačují vysokou mírou subjektivity a určitou nejednoznačností, kterou musí badatel vždy brát v potaz.

Na to, že by některá z žen své dítě nemilovala nebo k němu cítila nenávisť, jsem v probádaných osobních pramenech nenarazila. Některé ženy se o své mateřské roli v osobních záznamech příliš nezmiňovaly, ale tematizovaly úlohu matky ve své literární tvorbě. Společným prvkem je mlčenlivost o intimních tématech. Osobně zastávám názor, že mateřská láska se odvíjí od povahy a osobnosti každé ženy, a představuje proto zcela individuální prožitek. Je ale nabitelné, že ženy byly a jsou v otázce mateřství ovlivňovány společenskými

stereotypy a předsudky. Domnívám se, že mateřská láska je cit jako každý jiný a nelze ho jednoduše paušalizovat a považovat za univerzální pro všechny ženy.

POUŽITÉ ZDROJE

- Abramsová, Lynn. 2005. *Zrození moderní ženy: Evropa 1789–1918*. Brno: CDK.
- Ariès, Philippe 1962. *Centuries of childhood: A social history of family life*. New York: Vintage books.
- Badinter, Elisabeth. 1998. *Materská láska: Od 17. století po současnost*. Bratislava: Aspekt.
- Filipowicz, Marcin. 2007. *Roditelky národů: Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Hencová, Simona. 2014. *Podoby mateřské lásky v „dlouhém“ 19. století*. Diplomová práce. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Kodym, František Vlastimil. 1884. *O výchování mládeže v našich domácnostech*. Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých.
- Lenderová, Milena a Karel Rýdl. 2006. *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha: Paseka.
- Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP). Podlipská Sofie. Osobní fond, číslo fondu 1318. Rukopisy vlastní, 1833–1897.
- Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP). Herbenová Bronislava. Osobní fond, číslo fondu 497. Rukopisy vlastní. Deník z let 1898–1899.
- Mantegazza, Paolo. 1894. *Physiologie ženy*. Praha: I. L. Kober.
- Němcová, Božena. 1951–1961. *Listy I*. Praha: Československý spisovatel.
- Němcová, Božena. 1886. *Ženám českým. České květy: Výbor naší lyriky*. Praha: Ed. Valečka.
- Nováková, Teréza. 1888. *Z lidské sonáty: Korespondence*. Vybrala Blanka Svadbová. Praha: Odeon.
- Podlipská, Sofie. 1868. *Listy staré vychovatelky k někdejším schovankám*. Praha: Tiskem a nákladem Dr. Ed. Gregor.
- Rousseau, Jean Jacques. 1910. *Emil čili o výchování*. Praha: Dědictví Komenského.

Zpráva z 12. mezinárodní studentské vědecké konference AntropoWebu „Antropologie a etika“

Daniel Šlechta

V E DNECH 3.–4. listopadu 2016 se v prostorách Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje konal již 12. ročník mezinárodní studentské vědecké konference AntropoWebu, letos s podtitulem „Antropologie a etika“. V příspěvcích i následných diskuzích byla tematizována etická rovina výzkumu i publikační praxe v antropologii a dalších sociálních vědách. Prostor byl věnován i širším úvahám o etice jako takové.

Celkem bylo předneseno 16 příspěvků ve čtyřech panelech rozdělených do dvou dnů. Dohromady vystoupilo 18 účastníků a účastnic s akademickým backgroundem nejen v sociokulturní antropologii, ale též například sociologii, filozofii, religionistice, divadelní vědě, historii či jazykovědě. Moderování jednotlivých panelů se ujal Jiří Woitsch z Etnologického ústavu AV ČR a Martin Buchtík a Petr Vašát ze Sociologického ústavu AV ČR. Slavnostního zahájení konference a úvodního slova se chopil Michal Tošner z Katedry sociologie Univerzity Hradec Králové.

První panel zahájil Tomáš Samec, jehož příspěvek přiblížil asymetrický vztah výzkumníka a informátorů, a diskutováno bylo východisko v podobě interpretační zodpovědnosti. Následovala Lenka Bednářová s příspěvkem „Chvalme Malinowského“, ve kterém se zamýšlela nad frustracemi, které výzkumníci prožívají v terénu. Daniel Šlechta ve svém příspěvku analyzoval etický relativismus a etiku výzkumu ve vztahu k antropologii, vztah těchto konceptů problematizoval a zamýšlel se nad možným řešením. Závěrečný příspěvek prvního konferenčního panelu „Spálená etika výzkumu: Mladí lidé a alkohol v České republice“, prezentovaný Martinem Buchtíkem, Tomášem Samcem a Marií Pospíšilovou, představil nejen klíčové výsledky kvalitativní studie zabývající se konzumací alkoholu u mladistvých v Če-

chách, ale i etické aspekty vyjednávání výzkumu s jeho zadavatelem.

Prvního příspěvku druhého konferenčního bloku se ujal Viktor Rumpík, který nám ve svém vystoupení přiblížil a analyzoval komplikace plynoucí ze střetu role výzkumníka antropologa a zároveň role sociálního pracovníka, které v terénu zažívá. Vzhledem k tématu konference byl velmi relevantní příspěvek Jany Klikové a Lenky Brunclikové, které se zabývají fenoménem dumpster divingu. Autorkami byla představena a diskutována problematika výzkumu tohoto jevu, při němž se výzkumník pohybuje mezi etikou a zákonem. Příspěvek „Koketéria a flirt vo výskume: Etická reflexe genderovaného terénu“ Lenky Hadarové analyzoval koketérii a flirt jako „výzkumné techniky“ a představil nejrůznější fenomény, se kterými se výzkumnice musí v převážně maskulinním prostředí vypořádávat. Ondřej Hejnal následně přiblížil fenomén „somrování“ v souvislosti s bezdomovectvím, které dal v závěru do paralely se „somrováním“ akademickým – například ve sféře grantových řízení. Živou diskuzi vyvolal příspěvek Terezy Dvořákové „Angažovaný přístup v antropologii a otázka skrytého výzkumu v prostředí tzv. directing systému“. V následné debatě se účastníci zamýšleli nad legitimitou skrytého výzkumu v takovémto typu terénu i nad ideovými a ideologickými rovinami přítomnými v terénu i výzkumu jako takovém.

Po krátké přestávce následoval třetí konferenční panel se zajímavým prvním příspěvkem Terezy Menšíkové, která představila etický rozměr předávání vědecké perspektivy na příkladu studentů religionistiky, kteří mohou pociťovat tenzi mezi vlastní náboženskou identitou a akademickým studiem náboženství. První konferenční den zakončila Kateřina Sváčková s filozoficky orientovaným příspěvkem „Fenomén egoizmu v kontextu přirozeného stavu člověka jako možný základ etiky“. Příspěvek pracující v diskurzu raně novověké a osvícenecké filozofie byl zajímavým teoretickým doplněním konference.

Druhý konferenční den se nesl v duchu larpových her, resp. jejich vědecké analýzy. Panel „Konstruované a prožívané neskutečné jako metoda: K antropologii skutečného v tekuté fikci sdílených světů larpových her“ byl spe-

cifický nejen díky svému tématu, ale také interdisciplinárnímu přístupu balancujícímu na hraně vědy sociální, literární a divadelní. Naratologickou perspektivu ve svém vystoupení výzkumu a prezentaci uplatnil Petr Kuběnský, zatímco příspěvek Lukáše Brychty „Jak mám teď jednat? Eticky problematické situace v simulovaném prostředí“ představil larp jako aktivní uměleckou formu, ve které se v účastnících slévá role diváka a role herce. Autor se věnoval i eticky problematickým aspektům larpových her, jako je například simulované násilí nebo sexualita, a tomu, jaké zástupné a distanční mechaniky ohledně těchto aktivit v prostředí larpu existují. Analýze vlivu rozdílných „národních historických pamětí“ na vnímání larpových her – na příkladu hry z prostředí československých legií – se věnoval David František Wagner. Sarah Komarová a Tomáš Hampejs ve svých referátech shodně pojednávali o larpu vycházejícím z knihy *Sto roků samoty* G. G. Márqueze. Druhý jmenovaný zaujal teoreticky neobyčejně propracovaným příspěvkem, který nás seznámil s několika normativními rovinami v larpových hrách a konflikty, které mohou vznikat mezi osobními normami participantů, institucionalizovanými pravidly hry a normami, které jsou přítomné v samotné simulované fikci. V závěrečné debatě po čtvrtém panelu byla akcentována specifičnost larpového prostředí a potřeba budoucího výzkumu prováděného badateli, kteří sami nejsou v tomto prostředí insidery.

Během dvou dní, v nichž konference probíhala, účastníci prezentovali a diskutovali nejen etické roviny vlastních výzkumných projektů, ale došlo i na obecnější zamýšlení se nad etikou a jejím vztahem k sociálním vědám. Prezentované příspěvky se díky své tematické i oborové rozmanitosti podnětně doplňovaly a letošní zdařilá konference ukázala relevantnost kritické reflexe etických témat v sociálních vědách.

Mezinárodní den archeologie v laboratořích Katedry archeologie a Katedry antropologie FF ZČU (15. 10. 2016)

Luboš Chroustovský – Jiří Chlevišťan

MEZINÁRODNÍ den archeologie (MDA) si jakožto celosvětová popularizační akce archeologie získává stále větší oblibu nejen v zahraničí, ale také na domácí půdě. Od roku 2011 se pravidelně koná třetí říjnovou sobotu nejen v USA, kde má svůj počátek, ale i v dalších zemích. V ČR se tato událost pravidelně slaví od roku 2014, a to v nejruznějších formách – od jednotlivých specializovaných přednášek přes komentované vycházky, (celodenní) prohlídky muzejních expozic nebo archeologických pracovišť, interaktivní workshopy pro všechny věkové skupiny až po další druhy akcí.¹ Letošní popularizace však nabrala zcela nový směr a rozměr. Vypovídá o tom především rekordní počet organizací, které se u nás zapojily do pořádání MDA. Vždyť již fakt, že ČR dosáhla hned po USA v rámci počtu zapojených institucí na pomyslnou stříbrnou příčku v celosvětovém měřítku,² vypovídá o tom, že čeští archeologové mají co nabídnout.

V sobotu 15. 10. 2016 uspořádala také Katedra archeologie ve spolupráci s Katedrou antropologie (zejména Oddělením biologické antropologie) ve svých laboratořích v Sedláčkově ulici 38 již druhý workshop určený všem věkovým skupinám. Účastníci si mohli prohlédnout laboratoře, dotknout se autentických nálezů (od pravěku po novověk), vyzkoušet repliky (zejména pravěkých a starověkých hudebních nástrojů), vytvořit vlastní repliky (kovových šperků) a vyzkoušet některé metody archeologické práce (odkrytí, dokumentace,

laboratorní práce apod.). Na nejmladší návštěvníky čekaly nejruznější úkoly v rámci šesti specializovaných stanovišť – terénní práce, laboratorní konzervace a dokumentace nálezů, oddělení pravěku až moderních dějin, experimentální archeologie a oddělení biologické antropologie.

Celkem 13 členů organizačního týmu uvítalo 147 návštěvníků, tedy podobný počet jako v loňském roce. Účastníci hodnotili akci vesměs v kladném duchu a oceňovali především dobrou organizaci akce se stanovišti plnými úkolů pro děti, ale také s poučením pro dospělé. Zaujala především prezentace hudebních nástrojů, výroba šperků z měděného drátu a ukázka antropologického materiálu. U činností, které byly určeny dětem, byli občas přistiženi i dospělí (např. vybarvování omalovánky), což svědčí o uvolněné atmosféře a chuti hrát si bez ohledu na věk. Jelikož někteří návštěvníci se přiznali, že nebýt letošní akce, tak by nevěděli ani o existenci obou kateder v Plzni, natož o charakteru jejich činnosti, nabývají podobné popularizační akce na významu. Kromě zavedených Dnů vědy a techniky se obě laboratoře letos poprvé prezentovaly také v začínajících Plzeňských dvorcích.

¹ Blíže viz www.denarcheologie.cz.

² <http://www.cestyarcheologie.cz/single-post/2016/10/19/Dojmy-pojmy-a-%C4%8D%C3%ADsla-z-Mezin%C3%A1rodn%C3%ADho-dne-archeologie-o-%C4%8Dima-archeolog%C5%AF-z-%C3%9AAPPSC4%8C>.

Jan Pohunek – Stíny mezi stromy: extravilán v současných pověstech (2015)

Jiří Woitsch

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

jiri.woitsch@post.cz

ČESKÁ, resp. československá, slovesná folkloristika patřila po celé 20. století k mezinárodně nejvýznamnějším, a i na tzv. Západě k nejrespektovanějším oborům našich humanitních a sociálních věd. Přispívala k tomu jak dlouhodobá tradice výzkumu na tomto poli sahající k zakladatelským osobnostem typu Karla Jaromíra Erbena, tak i působení řady vynikajících badatelů, jako byli např. Václav Tille, Jiří Polívka, Jaromír Jech, Dagmar Klímová, Gustav Jungbauer (představitel německojazyčného národopisu), Bohuslav Beneš, Oldřich Sirovátka a mnozí další. V neposlední řadě, a možná především, je pak nutno zmínit bezprecedentní souznění naší folkloristiky s globálními výzkumnými a teoreticko-metodologickými trendy, ať už jde o příklon k paradigmatům difuzionistickým či funkčně-strukturálním. „Ztrácet dech“, byť ne bezesbýtku, u nás začala folkloristika, i díky mocensko-ideologickým zásahům do jejího pozoruhodně kosmopolitního diskurzu, až v 70. letech 20. století. Po jistém mezidobí pak na naší (a minimálně i evropské) odborné scéně, a zároveň ve sféře mediální až popkulturní, zazářila po roce 2000 díla Petra Janečka věnovaná moderním pověstem a své první texty zároveň publikovali i další dnes již uznávaní slovesní folkloristé nejmladší generace – Jan Luffer, Jaroslav Otčenášek a Adam Votruba. Tento nepochybný, extrémně silný a nespornými špičkovými mezinárodně recipovanými vědeckými výsledky podpořený revival folkloristických bádání u nás nejnověji doplnila práce Jana Pohunka.

Jan Pohunek, pracovník Národopisného oddělení Národního muzea, se podobně jako další výše zmínění mladí čeští folkloristé zaměřuje na soudobou lidovou slovesnost, kon-

krétně na problematiku současných pověstí, fám, legend a memorátů a dalších příbuzných žánrů. Své etnologické výzkumy nicméně cílí i na širěji konceptualizované otázky každodennosti vybraných subkultur – zejména trampů, a mimochodem se také věnuje i vlastní prozaické tvorbě. Zmíněné zájmy odborné se velmi silně zračí i v recenzované práci, která je v našem vědeckém prostředí vůbec poprvé zaměřena na „neměstská“ folklorní podání ve smyslu zájmu o narace vázané na samoty, neosídlená místa či volnou krajinu, pro která Pohunek použil v názvu knihy možná ne úplně obecně srozumitelný termín extravilán. Analyzované pověsti jsou vyprávěny samozřejmě i obyvateli měst, nicméně z důvodů jejich jasné situovanosti mimo město i dalších závažných důvodů teoreticko-metodologických se je autor zdráhá (s. 13–14), zcela správně, označovat jako urban legends či městské pověsti.

Po formální a grafické stránce výborně zpracovaná kniha (včetně přiměřeně „strašidelné“ obálky, záhlaví a fontů písma v nadpisech kapitol) se dělí do dvou hlavních, zhruba stejně rozsáhlých částí. Tu první (s. 22–79), která následuje po zevrubném teoreticko-metodologickém uvedení do problematiky (s. 15–21), bychom mohli nazvat analytickou a ještě se jí budeme níže věnovat. Autor v ní podrobuje jím sesbírané pověsti motivickému, strukturálnímu, filiačnímu atd. rozboru a analyzuje i způsoby vyprávění pověstí, role vypravěčů apod., a to vše s využitím těch nejrelevantnějších přístupů ke studiu současných pověstí. Část druhá, katalogová (s. 80–151), přináší jednak precizně provedený katalog 157 sesbíraných podání (s. 97–151), který obsahuje též jejich plné texty nebo souhrny. Katalog je řazen dle 12 hlavních typologických skupin, ale jasnější oporu při jeho možné interpretaci přináší zejména samostatný katalog motivický (s. 80–96) odkazující ke kódům typologického katalogu. V tomto směru, tedy z důvody větší uživatelské přívětivosti, by bylo vhodnější, aby byly obě části v knize řazeny opačně. Za oběma katalogy nalézáme kromě souhrnu především precizně zpracovaný přehled literatury a pramenů. Zejména soupis pramenů ukazuje, s jak specifickými zdroji autor pracoval – zvlášť eviduje internetové stránky, nicky diskutérů na webových fórech, „živé“ in-

formátory, a konečně i ostatní prameny (mj. matriky a další archivní prameny, filmy, zákony atd.). Jím zvolený systém kódování jednotlivých zdrojů je na první pohled dosti komplikovaný, avšak v textu knihy i katalozích umožňuje autorovi na příslušné zdroje narací a dalších informací zcela precizně odkazovat.

Pro folkloristy bude patrně nejcenějším, a to i z velmi dlouhodobého hlediska, Pohunkem sestavený katalog pověstí, zachycující patrně většinu narací o volné krajině, které se u nás po roce 2000 vyprávějí. Chybí mezi nimi – a je docela překvapivé, že ve využitých zdrojích nenajdeme weby typu www.vojensko.cz – jen několik příběhů vázaných na tzv. železnou oponu, které jsou rozšířeny mezi bývalými příslušníky vojsk Pohraniční stráže, a možná i některé další okrajově sdílené narace. V rámci individuálního výzkumu však autor dosáhl, co se týče komplexnosti sběru folkloru, asi maxima možného.

Z hledisek etnologických, resp. antropologických, však velmi cenné podněty přináší i analytická část práce. V ní totiž autor kromě folklorističtější laděných pasáží (např. výklad o vztahu tradičních pověstových látek a současného folkloru zpříkladněný na pověstech o vrchu Plešivec v Brdech, s. 63–65), využívá i přístupů, které dalece překračují horizonty „pouhé“ folkloristiky. Týká se to zejména rozboru motivické skladby narativů (s. 22–54), v němž autor opakovaně rozebírá i postoje a názory samotných vypravěčů a další sociokulturní kontexty a důsledky šíření příslušných pověstí. Činí tak jednak formou obecnějších úvah o hlavních, byť samozřejmě navzájem se prostupujících, motivických komplexech – lidových interpretacích historie zajímavých míst, pověstech o údajných přírodních rizicích, pověstech o paranormálních jevech, pověstech o zvláštních smyslových prožitcích v určité lokalitě, pověstech o nadpřirozených bytostech, pověstech o pokladech a skrytých objektech, a konečně pověstech o údajných zážitcích samotných vypravěčů. Činí tak prostřednictvím vynikajících případových studií o nejrozšířenějších komplexech současných pověstí zaměřených na extravilán (někdejší důl a úpravna rudy v Rolavě, les Bor u Českých Budějovic, usedlost Pohádka u Čachrova, fantom lomů Amerika Hagen, vojenský újezd Ralsko). Tato

kapitola je dle mého názoru nejucelenější a nejkomplexnější částí knihy a poněkud kontrastuje s méně propracovanou kapitolou věnovanou prostředí (s. 55–62).

V té se totiž autor omezil na hlouběji nerozebíraný výčet čtyř hlavních typů prostředí, ve kterém se současné pověsti o extravilánu odehrávají – hradní zříceniny, podzemí, lesy a vodní plochy. To je (a týká se to i výkladu o proměnách vnímání přírody a turismu na s. 69–73) poněkud málo, protože, hlásí-li se (s. 16) Jan Pohunek k fenomenologickým přístupům ke studiu „místa“, očekávali bychom právě zde mnohem analytičtější přístup nesený v duchu recentních antropologických a archeologických teorií prostoru, resp. specificky právě místa, ve kterých se fenomenologické prvky dosti často objevují. Antropologii i archeologii místa však Jan Pohunek z neznámého důvodu (velice pochybuji, že by při svém vynikajícím teoretickém zakotvení v mezinárodních trendech výzkumu neznal např. práce Ch. Tilleyho, T. Creswella, S.M. Lowa a D. Lawrence-Zuñigy) úplně pomíjí a vystačí si s domácími texty spíše historicko-estetického charakteru a nemnoha pracemi D.R. Williamsa. V tomto směru tedy stojí před autorem ještě mnohé výzvy.

Pohunkovu knihu můžeme přesto celkově hodnotit jako par excellence příklad transdisciplinární kombinace přístupů folkloristických, etnologických a antropologických, ale i historických a archeologických. Autor výborně zvládl nelehkou heuristiku založenou na práci s literaturou, informátory v terénu i – a zejména – s fluidním a badatelsky obtížně uchopitelným prostředím internetových diskuzních fór, nadšeneckých i vyloženě obskurních ezoterických a záhadologických webů. Příslušné informace je schopen propojit s důvěrnou znalostí fyzické podoby a topografie míst, ke kterým se narativy vztahují (jak o tom svědčí četné pasáže textu i obrazová příloha), a to včetně složitě dostupných míst bývalých vojenských újezdů, kilometrů podzemních chodeb vápencových lomů či děsuplných samot uprostřed šumavských hvozdů. A konečně obojí – tedy precizní heuristiku a znalost prostředí – je schopen analyticky uchopit a synteticky zpracovat. Monografii *Stíny mezi stromy* tedy lze považovat za po všech stránkách inspi-

rativní a zdaleka nejen v našem prostředí průkopnickou. Její studium by mělo být „povinnou četbou“ i pro všechny antropology, kteří se hodlají v jakémkoliv smyslu věnovat studiu střeoevropské kulturní krajiny, jejích příběhů a specifické paměti.

Pohunek, Jan. 2015. *Stíny mezi stromy: Extravilán v současných pověstech*. Praha: Národní muzeum.

Oldřich Kašpar – O červeném sportáku a jiné současné pověsti a fámy z Mexika (2016)

Ester Kolářová

*Katedra sociálních věd, Fakulta filozofická,
Univerzita Pardubice
eka19@seznam.cz*

ZÁJEM o současnou podobu narativity (fámy, městské a další moderní legendy a pověsti) je jedním z hlavních trendů dnešní etnologie a folkloristiky a to zdaleka nejen v České republice. Autor knihy na tento trend reaguje a není pochyb o inspiraci jeho díla velmi známou knihou Petra Janečka *Černá sanitka*,¹ která se zabývá podobným tématem, leč v kontextu tuzemském. Autor na tuto souvislost upozorňuje i volbou ilustrace na přebalu knihy – obrázkem červeného sportovního auta, který akcentuje příbuznost s Janečkovou prací. Předmluva knihy nicméně přináší i polemiku s ostatními autory, kteří se zabývají sběrem urbánních pověstí a fám² a upozadují v této oblasti náboženské či nadpřirozené motivy. Kašpar svojí knihou chce naopak zdůraznit, že v kontextu Mexika tyto motivy převažují.

Dále se autor pokouší čtenáři velmi přátelskou a srozumitelnou formou nastínit vlivy,

kteří formovaly vznik mexických pověstí. Mezi nimi zdůrazňuje především silný vliv katolického křesťanství nebo také vliv odkazů na předkolumbovskou identitu mexického obyvatelstva. Tento vliv je skutečně v pověstech, které jsou v knize reprodukovány, patrný. Kašpar dodává, že právě silný katolicismus zabarvuje jinak poměrně velmi moderní pověsti a fámy odstínem starobylosti. Některé se proto velmi podobají pověstem českým z předmoderní doby. Autor také poukazuje na globalizovanost určitých fám, které se díky médiím rozšířily po celém světě, a proto jsou známé i českým čtenářům (s. 13).

Celkově sbírka obsahuje 157 textů, které autor získal – jak sám uvádí – od informátorů obojího pohlaví, nejrůznějšího věku, vzdělání a zaměstnání. Tito lidé pocházeli z různých mexických měst, nejvíce však z metropole Ciudad de México. Výzkum pak prováděl především v letech 2007–2014, tuto informaci však záhy doplňuje a dodává, že k mnohým příběhům se dostal již v devadesátých letech (s. 15).

Pověsti a fámy, které autor sesbíral, pak rozdělil do několika tematických okruhů. Samotné texty jsou velmi stručné, neubírá jim to však na působivosti. Tento fenomén se dá vysvětlit tím, že texty jsou vyprávěny jako příběhy, které se skutečně staly. Některé z nich jsou dokonce vyprávěny v „ich“ formě, a to za předpokladu, že je zažil sám informátor.

Na tomto místě je třeba uvést do kontextu některé základní pojmy, s nimiž kniha pracuje. Klíčová pro nás bude diferenciace pojmů fáma a pověst. Kašpar spatřuje rozdíl mezi fámou a pověstí především v délce těchto útvarů: fáma mívá na rozdíl od pověsti kratší podobu. Dále autor upozorňuje na určitou příbuznost fámy s pomluvou, kterou v kontextu pověsti pozorovat nemůžeme.

První z okruhů nese název „Současné pověsti s předkolumbovskými kořeny“. V těchto pověstech se často objevují tzv. nahualové. Jedná se prý o lidi, kteří se mění ve vlka nebo psa a po nocích lidem kradou oděvy či domácí zvířata (s. 160). Ani druhý okruh není méně děsivý, protože se zabývá příběhy o tzv. revenantech. Revenanta Kašpar definuje jako pověrečnou bytost představovanou zemřelým člověkem, jehož duše z nějakých důvodů nenalézá klidu a vrací se zpět znepokojuvat živé (s. 161).

¹ Janeček, Petr. 2006. *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy: Současné pověsti a fámy v České republice*. Praha: Nakladatelství Plot.

² Brunvand, Jan Harold. 2012. *Encyclopedia of Urban Legends*. Updated and Expanded Edition. California: ABC-CLIO.

Tento okruh je rozdělen na tři části, které popisují výskyt těchto bytostí – ať už jde o hřbitovy, či různá místa, kde se odehrála nějaká tragédie. Třetí okruh se zabývá čarodějnicemi, pověstmi o ďáblovi a dalších přízračných bytostech. Čtvrtý a pátý okruh zahrnuje pověsti, které popisují strašidelná místa, domy a přízraky v kontextu zdravotnictví. V závěrečném okruhu autor shromažďuje různé typy pověstí, ale především fám, z nichž některé jsou rozšířeny nejen v Mexiku. Namátkou mohu jmenovat například několik fám o Coca-Cole. Kniha je doplněna o jmenný a věcný rejstřík. Taktéž je zde uveden rejstřík mytických postav, katolických světců, démonů a přízraků.

Dílo jako takové je ucelené. Kniha se nesnaží již zmíněné útvary nijak analyzovat či rozebírat. Sám Kašpar k tomu v předmluvě předesílá, že to ani nebylo jeho záměrem. Zdůrazňuje, že kniha není analýzou pověstí a fám, spíše knihu připodobňuje ke své první sondě do mnohovrstevného a barvitého světa současných pověstí. Práci autor chápe jako východisko svého dalšího a hlubšího zkoumání této problematiky v budoucnu (s. 23) a zároveň uvádí, že kniha je primárně určena nejen studentům a badatelům, ale také laickým zájemcům o problematiku současných pověstí a fám (ibid.).

S určitostí můžeme říct, že Kašparova kniha není stěžejní dílo, které otřese základy folkloristické akademické obce. Nicméně její knihovnu obohatí o další přínosný kus skládanek, z níž obraz současných pověstí sestává. Kniha dle mého názoru neotvírá zásadní nové otázky a dá se občas zařadit i do kategorie beletrie, v níž ovšem bezesporu exceluje. Za velmi inspirativní se totiž dá pokládat autorův styl psaní, v jehož důsledku nedošlo ke vzniku čistě akademického textu. Jinými slovy, autor se nepohybuje striktně v rovině vědeckého jazyka. Z tohoto důvodu je sbírka uchopitelná a srozumitelná nejen pro akademickou obec, ale i pro čtenáře, kteří mají pouze zájem o danou tematiku.

Kašpar, Odlřich. 2016. *O červeném sportáku a jiné současné pověsti a fámy z Mexika*. Pardubice: Univerzita Pardubice.

AntropoWebzin

3–4/2016

Šéfredaktor/Editor-in-Chief: Veronika Kořínková

Výkonná redakce/Managing Editors: Jan Kapusta a Petr Tůma

Redakční rada/Editorial Board:

Prof. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D., DSc. (Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií, Metropolitní univerzita Praha)

Doc. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (Katedra historických věd a Katedra blízkovýchodních studií, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

Mgr. Lenka Jakoubková-Budilová, Ph.D. (Katedra antropologie, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

PhDr. Petr Janeček, Ph.D. (Ústav etnologie, FF, Univerzita Karlova, Praha)

Doc. RNDr. Leoš Jeleček, CSc. (Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF, Univerzita Karlova, Praha)

Prof. Mgr. Milan Kováč, Ph.D. (Katedra porovnávacej religionistiky, FF, Univerzita Komenského v Bratislave)

Dr. Dorin Lozovanu (Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania)

Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D. (Katedra antropologie, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

Mgr. Martin Paleček, Ph.D. (Katedra filozofie a společenských věd, FF, Univerzita Hradec Králové)

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro etnologii a folkloristiku a Etnografické muzeum Bulharské akademie věd, Sofie)

Doc. PhDr. Lydia Petránová, CSc. (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Prof. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D. (Katedra etnológie a muzeológie, FF, Univerzita Komenského v Bratislave)

PhDr. Michal Tošner, Ph.D. (Katedra sociologie, FF, Univerzita Hradec Králové)

Mgr. Petr Vašát, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D. (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Časopis AntropoWebzin je otevřeně přístupný odborný recenzovaný časopis, zařazený na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České Republice a do mezinárodních databází DOAJ, Ulrich's a ERIH PLUS. / AntropoWebzin is an open access peer-reviewed scientific journal indexed by Directory of Open Access Journals (DOAJ), Ulrich's database, and ERIH PLUS.

Vychází čtyřikrát ročně. / Published quarterly.

Vydává/Published by AntropoWeb, z. s.

Kontakt/Contact:

AntropoWeb, z. s.

Názovská 12

100 00 Praha 10

www.antropoweb.cz

e-mail: redakce@antropoweb.cz, v.korinkova@antropoweb.cz

Sazba/Typography: Jan Kapusta

Obálka/Cover: David Švanda

ISSN 1801-8807

AntropoWebzin vychází pod licencí Creative Commons Attribution 3.0 Unported License.

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>